

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԱՐԱՏՏԱ

ԵՐԵՒԱՆ 1992

9(47.929)

ՎՐ-91 ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

հշ.

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

(Ք.ա. 28-27-րդ դարեր)

ԵՐԵՒԱՆ 1992

2985

աշխատությունը նվիրվում է հանուն հայրենիքի
զոհված ազատամարտիկների պայծառ հիշատակին:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ

«ԴԵՊԻ ԵՐԿԻՐ»
ՍԱՏԵԼԱՇԱՐ
ԹԻՎ 8

Շնորհիվ հնագետների արդեն երկու դար շարունակվող աշխատանքների այսօր հայտնի են Հին աշխարհում գիր ու գրականություն ստեղծած մի քանի քաղաքակրթություն: Դրանցից մեկը (ըստ որոշ ուսումնասիրողների՝ հնագույնը) շումերական քաղաքակրթությունն է: Հարավային Միջագետքում (որ շումերները կերտել են իրենց քաղաքակրթությունը) կատարված պեղումների ընթացքում հայտնաբերվեցին հազարավոր շումերագիր կավե ամբողջական եւ բեկորներով պահպանված սալիկներ: Դրանց վերծանումը ցույց տվեց, որ շումերները ստեղծել են հարուստ եւ բազմաժանր գրականություն, որը մեծապես ազդել է ոչ միայն հետագա միջագետքյան, այլեւ ողջ առաջավորասիական մտքի ու գրականության ձեւավորման ու զարգացման վրա: Այսօր հայտնի են ավելի քան հարյուր հիսուն գրական հուշարձանների բնագրեր, որոնք լույս են սփռում հնագույն պատմության ուսումնասիրության շատ հարցերի վրա¹:

Շումերները Հարավային Միջագետքի տարածքում ապրել եւ ստեղծագործել են Ք. ա. 5-րդ հազարամյակի վերջից մինչեւ Ք.ա. 2-րդ հազարամյակի սկիզբը: Հնագիտության տվյալները հավաստում են, որ հետագա շումերական քաղաքակրթության ստեղծողները մինչեւ Հարավային Միջագետքը յուրացնելը բնակվել են Հյուսիսային Միջագետքում եւ եղել են բարձր զարգացման հասած Հասսունյան մշակույթի կրողներ²: Հեռանալով Հայկական լեռնաշխարհի հարավային սահմաններից՝ նրանք երկար ժամանակ պահպանել են կապը լեռնաշխարհի հետ: Հարավային Միջագետքը չունեւ մետաղների, անտառանյութի եւ այլ հումքի աղբյուրներ, ինչը որ կարելի էր բերել Հայկական լեռնաշխարհից. այդ են վկայում շումերական սկզբնաղբյուրները³:

1. Հարավային Միջագետքում կատարված պեղումների եւ նրանց արդյունքների մասին ընդհանրացնող ձեռնարկ տե՛ս Крамер С. Н. История начинается в Шумере, М., 1965; Белицкий М. М. Забытый мир шумеров, М., 1980; Kramer S. N. The Sumerians, Chicago, 1963:

2. История Древнего Востока, ч. 1, Месопотамия, М., 1983, с. 66-75. (բաժինը գրել է Վ. Կ. Աֆանասյան):

3. Ք.ա. 22-րդ դարում Լագաշի 2-րդ հարստության տիրակալներից

Հետեւաբար, Հայկական լեռնաշխարհի մասին հնագույն հիշատակությունները պետք է փնտրել շումերական գրավոր հուշարձաններում:

Ցավով պետք է նշել, որ շումերական քաղաքակրթության ստեղծած արժեքները մինչև օրս հայերենով չեն ներկայացվել ընթերցողին: Հայագիտության մեջ եւս հավոր պատշաճի ուշադրություն չի դարձվել շումերական գրավոր հուշարձանների ուսումնասիրությանը, որոնցից մի քանիսը, ինչպես ցույց կտրվի ստորեւ, Հայաստանի հնագույն պատմության ուսումնասիրության կարեւոր սկզբնաղբյուրներն են:

Ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացվող այս գրքույկը նվիրված է շումերական աղբյուրներում հիշատակվող Արատտա երկրի տեղադրության, պետական կառուցվածքի, տնտեսության, մշակույթի եւ այլ հարցերի ուսումնասիրությանը: Այն նպատակ ունի ոչ թե վերջնական պատասխան տալու նրանում ներկայացվող հարցադրումներին, այլ հիմք դառնալու Ք.ա. 28-27-րդ դարերում Հայկական լեռնաշխարհում հիշատակվող պետության ուսումնասիրության՝ արատտագիտության⁴ համար: Սույն աշխատությունը, հավանաբար, զերծ չի լինի թերություններից ու բացթողումներից, եւ մենք շնորհակալությամբ կընդունենք աշխատությանը վերաբերող բոլոր դիտողությունները:

Գուղեան արձանագրություններում հիշատակում է այն երկրամասերի անունները, որոնցից փայտի, ֆարի ու մետաղի հումք է բերել Էնինու տաճարի կառուցման համար, որոնց թվում հիշվում նաեւ Հայկական լեռնաշխարհի մարզերը (История Древнего Востока, ч.1, Месопотамия, с. 262-263, բաժինը գրել է Ի. Մ. Դյակոնովը):

Շումերները Արատտայում երկրագործական ապրանքները փոխանակել են մետաղների եւ քանկարժեք ֆարերի հետ (տե՛ս սույն ուսումնասիրության «Արատտայի տնտեսությունը եւ ապրանքափոխանակային հարաբերությունները» վերնագրի տակ):

4. Արատտայի վերաբերյալ գրվել են տասնյակ ուսումնասիրություններ, որոնց հեղինակները (բացի Մ. Գավուրեյանից եւ տողերիս հեղինակից) Արատտան տեղադրել են Աֆղանստանի, Իրանի տարբեր շրջաններում: Մեր խորին համոզմամբ, Արատտան գտնվել է Հայաստանի տարածքում, եւ արատտագիտություն ասելով հասկանում ենք հայագիտության մի ճյուղ, որը զբաղվում է Հայաստանի հնագույն պատմության մի շրջանի (Ք.ա. 28-27-րդ դդ) ուսումնասիրությամբ (հմմտ. հայասագիտություն, բիայնագիտություն եւ այլն):

ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Շումերական գրականության մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում շումերական դյուցազնավեպը, որն իր ժանրում առաջինն է համաշխարհային գրականության մեջ եւ կարեւորվում է իբրեւ պատմական սկզբնաղբյուր: Դյուցազնավեպն այսօր հայտնի է ինը վիպերով, որոնցից հինգը տեղեկություններ են պարունակում Արատտայի եւ շումերա-արատտական հարաբերությունների մասին: Դրանց բնագրերը գտնվել են շումերների պաշտամունքային կենտրոն Նիպուրում (այնտեղ պաշտվում էր շումերների աստվածահայր Էնլիլը):

Դյուցազնավեպի առաջին պատումը «Էնմերբարը եւ Արատտայի գերագույն քուրմը» վիպերգն է՝ մեզ հայտնի հնագույն վիպերգը: Այն շուրջ 20 լրիվ ու բեկորներով պահպանված սալիկներից վերականգնել եւ վերծանել է ամերիկացի նշանավոր շումերագետ Ս. Ն. Քրամերը, 1952 թվին¹: Վիպերգի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են բազմաթիվ հայտնի շումերագետներ, որոնց ուսումնասիրություններն ի մի բերելով՝ Ի. Տ. Կանեւան 1964 թվին հրատարակել է լրացված բնագիրը²: Վիպերգը բաղկացած է 637 տողից:

Երկրորդ՝ «Էնմերբարը եւ Էնուրբուշսիրանան» (հետագա ճշգրտմամբ՝ «Էնմերբարը եւ Էնուխքեշդանան») վիպերգի բնագիրն ամբողջությամբ չի հրատարակվել: Ձեռքի տակ ունեցել ենք վիպերգի բովանդակության շարադրանքը՝ որոշ բնագրային մեջբերումներով՝ կատարված Ս. Ն. Քրամերի կողմից³:

«Լուգալբանդան եւ Խուտում լեռը» կամ «Լուգալբանդան լեռների խավարում» վիպերգը մեզ է հասել առանց վերջին հատվածի եւ կազմում է 500 տողից ավելի: Վիպերգի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են Մ. Լամբերը եւ Ք. Վիլքեն (որոնք, համապատասխանաբար, վիպերգին տվել են վերոհիշյալ անվանումները), սակայն երկուսն էլ բնագիրը հրատարակել են հատվածաբար⁴: Ձեռքի տակ չունենալով հիշյալ գիտնական-

1. Kramer S.N. Enmerkar and the Lord of Aratta, Philadelphia. 1952.

2. "Энмеркар и верховный жрец Аратты", транскрипции, перевод, комментарий и ввводные статьи И. Т. Каневой. - ВДВ, 1964, N4, с. 190-225.

3. Kramer S.N. From the Tablets of Sumer, Indian Hills, Falcon, 1956, p. 232-234; Kramer S.N. History begins at Sumer, New York, 1959, p. 204-207.

4. Афанасьева В. К. Гильгамеш и Энкиду, М., 1979, с. 98.

ճերի ուսումնասիրությունները, մենք օգտվել ենք Ս. Ն. Բրամերի աշխատություններից, որոնցում հեղինակը բովանդակության շարադրանքի հետ տալիս է վիպերգի առանձին հատվածների թարգմանությունը⁵:

«Լուգայբանդան եւ Էնմերքարը» կամ «Լուգայբանդա» վիպերգի բնագիրը հրատարակել է Բ. Վիլքեն, որի կարծիքով այս վիպերգը նախորդի հետ կարող է կազմել միասնական կոմպոզիցիա՝ բաղկացած շուրջ 900 տողից⁶: Այս վիպերգի համար եւս մեզ իբրեւ սկզբնաղբյուր են ծառայել Ս.Ն. Բրամերի աշխատությունները⁷:

«Գիլգամեշը եւ անմահների երկիրը» Գիլգամեշին ձոնված հինգ վիպերգից միակն է, որում հիշատակվում է Արատտա երկիրը: Վիպերգի առաջին մասն ըստ 14 սալիկների վերականգնել եւ վերծանել է Ս.Ն. Բրամերը⁸: Այնուհետեւ նորագյուտ հատվածների ու հրատարակված բնագրի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են շումերագետներ Ա. Ֆալքենշթայնը, Զ. Դեյքը, Լ. Մաթոուշը, որոնց հետազոտություններն ի մի բերելով՝ Վ. Կ. Աֆանասևան հրատարակել է վիպերգի համահավաք բնագիրը, որը կազմում է 233 տող⁹:

Դյուցազնավեպի բնագրերը թվագրվում են Բ.ա. 20-18-րդ դարերով: Վիպերգերից շատերն սկսվում են «այն ժամանակներում, երբ բաժանվեցին ճակատագրերը մարդկանց», «այն ժամանակներում, երբ բաժանվեցին երկինք ու երկիր» արտահայտություններով, ինչը մտածել է տալիս, որ վիպերգում պատմվող իրադարձությունները տեղի են ունեցել Բ. ա. 20-րդ դարից շատ ավելի վաղ: Վիպերգերի եւ շումերագիր այլ հուշարձանների (Լիպիստ-իշթարի օրենքներ, Սամսուիլունի, Սինիդդինամի, Գիմիլսինի արձանագրություններ) համեմատությունը, ինչպես նաեւ վիպերգերի լեզվի ու ոճի առանձնահատկությունների քննությունը ցույց է տալիս, որ վիպերգերը գրի են առնվել սկսած Բ.ա. 22-րդ դարից (Բ.ա. 22-20-րդ դարերում՝ նոր շումերական ժամանա-

կաշրջանում են գրվել եւ գրի առնվել մեզ հասած շումերական գրական ստեղծագործությունների մեծ մասը):

Վիպերգերում պատմվող դեպքերի ժամանակաշրջանը որոշվում է նրանցում նկարագրվող հասարակության բնույթի քննությամբ: Ըստ վիպերգերի, այդ ժամանակներում շումերական քաղաք-պետությունները կազմում էին առանձին քաղաքական միավորներ, որոնց գլուխ կանգնած էին «էն» («գերագույն քուրմ») տիտղոսը կրող կառավարիչներ: Գոյություն ունեին ավագներից կազմված խորհուրդներ, որոնց հետ պետք է հաշվի նստեին կառավարիչները: Կառավարիչների իշխանությունը բավականին թույլ էր: Վիպերգերում նկարագրվող հասարակությունը չէր կարող գոյություն ունենալ աքաղական ժամանակաշրջանում (Բ.ա. 2316-2176թթ), երբ ամբողջ Միջագետքը միավորված էր Աքադի իշխանության ներքո, եւ տիրում էին կենտրոնացված միապետական կարգերը: Վիպերգի դեպքերը չէին կարող տեղի ունենալ նաեւ Միջագետքի պատմության վաղդինաստիական շրջանի երրորդ փուլում (Բ.ա. 2500-2315թթ), քանզի այդ ժամանակ կառավարիչների իշխանությունը թե՛ քաղաքական, թե՛ տնտեսական առումով ավելի ուժեղ էր, քան վիպերգերի պատմած ժամանակաշրջանում: Վիպերգերում ներկայացվող հասարակության բնույթը համապատասխանում է վաղդինաստիական ժամանակաշրջանի առաջին (Բ.ա. 2750-2615թթ) եւ երկրորդ (Բ.ա. 2625-2500թթ) փուլերին¹⁰:

Վիպերգերում հիշատակվող դեպքերի ժամանակագրությունն էլ ավելի մեծ ճշտությամբ կարելի է որոշել «Շումերական արքայացանկի» օգնությամբ: Այն գրվել է Ուրի 3-րդ հարստության տիրապետության ժամանակաշրջանում՝ Բ.ա. 2112-2003 թթ: Նրանում տեղ են գտել շումերական գահակալների անունները, գահակալման ժամկետները, նշանավոր գործերն ու այլ տեղեկություններ¹¹: Ըստ արքայացան-

5. Kramer S.N. From the Tablets of Sumer, p. 237-238; Kramer S.N. History begins at Sumer, p. 209-211.

6. Афанасьева В. К. Гильгамеш и Энкиду, с. 98-99.

7. Kramer S.N. From the Tablets of Sumer, p. 235-237; Kramer S.N. History begins at Sumer, p. 207-209.

8. Kramer S.N. Gilgamesh and the Land of Living JCSJ, 1947, p. 1-46.

9. Поезия и проза Древнего Востока, М., 1973, с. 130-135.

10. Վերոգրյալ ժամանակագրական վերլուծությունը վերցրել ենք Ի. Տ. Կանեւայի ուսումնասիրությունից (Канева И. Т. Шумерский героический эпос как исторический источник. - ВДИ, 1964, N3, с. 245 - 247)՝ այն լրացնելով Վ. Ա. Յակոբսոնի կազմած ժամանակագրական աղյուսակի տվյալներով (История древнего Востока с. 486 - 491):

11. Jacobsen Th. The Sumerian King List, Assyriological Studies, N 11, Chicago, 1939.

կի դյուցազնավեպի հերոսներ Էնմերքարը, Լուգալբանդան եւ Գիլգամեշը, համապատասխանաբար, Ուրուկի (Շումերի գլխավոր քաղաքներից, Աստվածաշնչում Աբեք) առաջին հարստության երկրորդ, երրորդ եւ հինգերորդ արքաներն են: Ուրուկի առաջին հարստությունն ունեցել է 12 արքա.

1.	Մեսքինգաշեր	-325 տարի
2.	Էնմերքար	-420 տարի
3.	Լուգալբանդա	-1200 տարի
4.	Դումուզի	-100 տարի
5.	Գիլգամեշ	-126 տարի
6.	Ուրունգալ	-30 տարի
7.	Ուգուկուլամա	-15 տարի
8.	Լաբաշեր	-9 տարի
9.	Էննոնադանա	-8 տարի
10.	Ուրգանդե	-36 տարի
11.	Մելամանա	-6 տարի
12.	Լուգալկիգուբ	-36 տարի ¹²

2նայած հարստության առաջին հինգ արքաների գահակալման ժամկետների ակնհայտ չափազանցմանը, որը, հավանաբար, շումերներին մեջ նրանց առավել հայտնի ու սիրված լինելու արգասիք է,¹³ կան

12. Նույն տեղում, էջ 84-ից: Հմմտ. Дьяконов И.М. Общественный и государственный строй древнего Двуречья. Шумер, М., 1959, с. 169-170.

13. Ձի բացատվում, որ առաջին հինգ արքայի գահաժամկետները հաշված լինեն լուսնային ամիսներով, իսկ հետագայում սխալմամբ համարվել են տարիներ: Շումերները լուսնա-արեգակնային օրացույց կիրառել են Ք.ա. 25-րդ դարից (Бикерман Э. Хронология древнего мира, М. 1975, с. 19): Լուսնա-արեգակնայինից ավելի վաղ հաշվումները կատարվել են լուսնային օրացույցով: Մեկ լուսնային ամիսը հավասար է 29,5 օրվա (Բադալյան Հ., Օրացույցի պատմություն, Ե., 1970, էջ 12-14) եւ տարիները լուսնային ամիսներ համարելով՝ կստանանք, որ Ուրուկի առաջին հարստության առաջին հինգ արքաները, հավանաբար, իշխել են 26, 34, 97, 8 եւ 11 տարի (Լուգալբանդայի 97 տարին գուցե վերաբերվում է նրա կյանքի, այլ ոչ թե իշխանության տարիներին. վիպերգերը պատմում են նրա սիրահանների մասին մինչեւ իր գահակալելը՝ Էնմերքարի գահակալման օրոք): Հարկ է նշել, սակայն, որ նույն սկզբունքով չի կարելի բացատրել «Շումերական արքա-

րազմաթիվ փաստեր, որոնք հավաստում են այդ հարստության պատմականությունը¹⁴: Վերջին յոթ արքաների գահակալության ժամկետները կասկածի տեղիք չեն տալիս եւ միասին կազմում են 140 տարի: Միաժամանակ հայտնի է Ուրուկի առաջին հարստությանն անմիջապես հաջորդած Ուրի առաջին հարստության ժամանակաշրջանը (Ք.ա. 2500-2425 թթ)¹⁵: Ուրի առաջին հարստության տիրապետության սկզբից հետո գնալով 140 տարի՝ կստանանք Գիլգամեշի իշխանության ավարտի տարեթիվը՝ 2640 թիվ: Նշանակում է Ուրուկի առաջին հարստության հինգ արքան (որոնց մեջ են վիպերգերի հերոսներ Էնմերքարը, Լուգալբանդան եւ Գիլգամեշը) իշխել են Ք.ա. 2750-2640 թվերի միջեւ, այսինքն՝ Ք.ա. 28-27-րդ դարերում:

Իբրեւ սկզբնաղբյուր կարելի է նաեւ աքադական «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպը, որի համար գաղափարայնություններն հիմք են հանդիսացել Գիլգամեշի մասին շումերական վիպերգերը (հատկապես «Գիլգամեշը եւ անմահների երկիրը» վիպերգը): Աքադական դյուցազնավեպը մեզ է հասել մի քանի տարբերակով, որոնցից ամենաամբողջականը Նինվեինն է: Այն գրի է առնվել 12 պնակիտի վրա¹⁶: Դյուցազնավեպը երկու անգամ թարգմանվել է հայերեն¹⁷:

Սրանք են այն հիմնական սկզբնաղբյուրները, որոնց ուսումնասիրությունը լույս է սփռում Հայաստանի Ք.ա. 28-27-րդ դարերի պատմության վրա: Նշենք նաեւ, որ մենք հնարավորություն չունեցանք ծանոթանալու Արատտային վերաբերող որոշ նորագյուտ սկզբնաղբյուրների¹⁸, որոնց ուսումնասիրությունը մնում է ապագայի խնդիր:

յացանկում» հիշվող բոլոր չափազանցված գահաժամկետները:

14. Дьяконов И. М., Гл. 2. էջ 168-169:

15. Միջագետքի հնագույն պատմությանը վերաբերող ժամանակագրական տվյալները տե՛ս Бикерман Э., Гл. 2. էջ 175-185:

16. Դյուցազնավեպը, նրա մասին մանրամասն տեղեկությունները եւ գրականության ցանկը տե՛ս Эпос о Гильгамеше, перевод с аккадского, статья и комментарии И.М. Дьяконова, М. - Л., 1961:

17. Ն. Մարտիրոսյանի թարգմանությամբ՝ Գիլգամեշ (Հին Արեւելի դյուցազնավեպ), Ե., 1963, էջ. Սարգսյանի թարգմանությամբ՝ Հին Արեւելի պոեզիա (ՀԱՊ), Ե., 1982, էջ 101-169:

18. Այդպիսի սկզբնաղբյուրներից է Էբլայի (Հյուսիսային Սիրիա) պեղումներից գտնված վիպերգի մի հատված, որում հիշվում են Գիլգամեշը

ԱՐԱՏՏԱ ԵՐԿՐԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Շումերական վիպերգերն արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում Շումերի եւ Արատտայի միջեւ գոյություն ունեցած առևտրափոխանակային, դիվանագիտական, ռազմական հարաբերությունների, այդ երկրները կապող ճանապարհների մասին: Վերջիններիս վերաբերող տեղեկությունների վերլուծությունն էլ հնարավորություն է տալիս գտնելու Արատտա երկրի տեղը:

Արատտայից Շումեր գնում էին գետով:

Արատտա երկրի տեղադրության հարցում կարևոր ծառայություն է մատուցում «Էնմերքարը եւ Էնսուխքեշդաննան» վիպերգը: Նրա բովանդակությունը հետևյալն է:

Արատտայի արքա Էնսուխքեշդաննան ցանկանում էր, որ Շումերը ենթարկվի Արատտային: Նա ժողով է գումարում, որի ընթացքում արատտացի մի քուրմ նրան առաջարկում է իր օգնությունը. քուրմը խոստանում է նավարկել «Ուրուկի գետով», հպատակեցնել բոլոր երկրները «վերելից ներքեւ, ծովից մինչեւ մայրիների լեռները» եւ վերադառնալ հաղթանակած ու հարուստ ավարով: Արքան ընդունում է առաջարկը, իսկ քուրմը հասնում է Ուրուկ, բայց անհաջողության է մատնվում եւ սպանվում¹:

Այս վիպերգից ակնհայտ երևում է, որ Արատտայից Շումեր գոյություն է ունեցել ջրային ճանապարհ: Ջրային ճանապարհի գոյության մասին է խոսում նաեւ «Էնմերքարը եւ Արատտայի գերագույն քուրմը» վիպերգի առաջին հատվածը, ըստ որի Ուրուկի² տաճարները հնացել ու ճաքճել էին, որովհետեւ

ու Արատտա երկիրը (տե՛ս Древняя Эбла, М., 1985, с.334): Ըստ մի չստուգված բանավոր տեղեկության Արատտային վերաբերող տեղեկություններ են պարունակում նաեւ Միջագետքի միջին շրջանում գտնվող Մարի ֆաղափ-պետության արխիվները:

1. Kramer S.N. From the Tablets of Sumer, p. 232-234; Kramer S. N. History begins at Sumer, p. 204-207.

2. Ուրուկը շումերական ֆաղափ-պետություն է: Այն գտնվել է Միջագետքի

16. ճավարկություն չեն կատարում,

17. ... քարեր, բրոնզ, կապար, լաջվարդի կտորներ

18. ... միասին չեն բերում իրենց լեռներից...³

Ռ-րանից հետո Էնմերքարը դիմում է պատերազմի աստվածուհուն, որպեսզի վերջինս օգնի իրեն հնազանդեցնելու արատտացիներին եւ ստիպի նրանց շինանյութ եւ թանկարժեք քարեր բերելու եւ կառուցելու տաճարներ Ուրուկում, ինչից էլ պարզ է դառնում, որ նախկինում արատտացիներն են շինանյութ ու թանկարժեք քարեր արտահանել Շումեր (բերված հատվածը ճավարկության մասին նույնպես վերաբերում է նրանց. տե՛ս նաեւ տող 31-32)⁴:

«Էնմերքարը եւ Էնսուխքեշդաննան» վիպերգը տալիս է նաեւ այդ ջրային ճանապարհի անունը՝ «Ուրուկի գետ»: Ուրուկով հոսել է միայն Եփրատ գետը, հետեւաբար, ջրային ճանապարհը երկու երկրների միջեւ պետք է եղած լիներ հենց Եփրատը, ուստի եւ Արատտան պետք է փնտրել Եփրատի ավազանում: Ուրուկից հարավ՝ մինչեւ Պարսից ծոց, շումերական հողեր էին: Արատտայից ճավարկությունը չէր կարող կատարված լինել ծոցով, այլապես բնագրում «Ուրուկի գետի» փոխարեն կհիշատակվեր Պարսից ծոցը, որը շումերական աղբյուրներում սովորաբար կրում է «Արեւածագի ծով» կամ «Հավերժ աղմկող ծով» անունը: Ուրեմն Արատտան պետք է որոնել Ուրուկից հյուսիս:

Վիպերգերում բազմիցս նշվում է, որ Արատտան բարձր լեռնային երկիր է: Ուրուկից մինչեւ Հայկական լեռնաշխարհի հարավային սահմանը (Հայկական Տավրոսի լեռները) Եփրատի ավազանում որեւէ լեռնային շրջան չկա. ամենաբարձր կետը չի գերազանցում 1000 մետրը: Ուստի եւ այդ տարածքում չէր կարող գտնված լինել Արատտա երկիրը: Ավելի հյուսիսում ակունքներից մինչեւ Հայկական Տավրոսի լեռները Եփրատը հոսում է Հայկական լեռնաշխարհով, որից էլ հետեւում է, որ Արատտան եւս, մասամբ կամ ամբողջովին, գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում:

Հայաստանից Եփրատով Միջագետք ճավարկության մասին տե՛-

հարավում՝ Եփրատի ափին, եւ եղել է Ուրուկի հինգ հարստությունների ֆաղափական միավորումների կենտրոնը:

3. "Эммеркар и верховный жрец Аратты", с. 205.

4. Նույն տեղում:

դեկտրոններ են պահպանվել անտիկ հեղինակների երկերում, որոնք ավելի արժանահավատ են դարձնում Հայկական լեռնաշխարհից դեպի հարավ ապրանքներ փոխադրելու և ռազմական արշավանք կատարելու վիպերգերի տեղեկությունները:

«Այժմ ես կպատմեմ այն մասին, ինչը ինձ այս քաղաքից հետո թվում է ամենագարմանալին: Նավերը, որոնցով (ասորեստանցիները) նավում են գետն ի վար՝ դեպի Բաբելոն, կոր են և ամբողջովին կաշեպատ: Արմենիայում, որը գտնվում է Ասորեստանից վերև, նրանք կըտրում են ուռենիներ, (որոնցով) պատրաստում են նավի կողերը և դրանք պատում կավե ծածկով, նավի հատակի նման... Այդ նավերը պատրաստում են եւ՝ շատ մեծ, եւ՝ առավել փոքր: Դրանցից ամենամեծերն ունեն հինգ հազար տաղանդ տարողություն»⁵:

Մեկ հունական (ատտիկյան) տաղանդը հավասար է 26,2 կիլոգրամի⁶: Չափի ժամանակակից միավորով արտահայտված՝ ստացվում է, որ Հայաստանից Բաբելոն նավարկած ամենամեծ նավերն ունեցել են շուրջ 130 տոննա տարողություն: Եթե անգամ չափազանցված է այս թիվը, վկայությունն, այնուամենայնիվ, խոսում է հոգուտ Եփրատով Հայաստանից նավարկություն կատարելու փաստի:

Մեկ այլ հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում Դիոդորոս Սիկիլիացին. «Սեմիրամիսը (Շամիրամը) Հայկական լեռներից մի քար կըտրեց, երկարությունը 130 ոտնաչափ, իսկ լայնքը և հաստությունը՝ քսան և հինգ. նա ջորիների և եզերի բազմաթիվ լծերով (այդ քարը) իջեցրեց դեպի գետը և այնտեղից բարձեց լաստի վրա և դրանով հոսանքն ի վար բերելով մինչև Բաբելոնիա, այն կանգնեցրեց ամենաերեւելի ճանապարհի կողքին, որպես զարմանալի տեսարան այնտեղից անցնողներին: Ոմանք այն, իր ձեւի պատճառով, անվանում էին կոթող, որը և համարում են, այսպես կոչված, յոթ հրաշալիքներից մեկը»⁷:

5. Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, Բարգ. Սիմոն Կրկյաշարյանի, Ե., 1986, էջ 79-80:

6. Геродот, История в 9-и книгах, Л. 1972, с. 546, /раз. Античные миры/.

7. Դիոդորոս Սիկիլիացի, Պատմական գրադարան, առաջաբանը, ծանոթագր. և Բարգմ. Ս. Մ. Կրկյաշարյանի Ե., 1985, էջ 27:

Շումերից Արատտա տանող ճանապարհն անցնում էր խոտիների երկրով.

Դյուցազնավեպում հիշատակվում է Շումերն ու Արատտան կապող երեք ճանապարհ, որոնցից մեկը ջրային, երկուսը՝ ցամաքային: Հատկանշական է, որ Արատտայից Շումեր գնում էին ջրային ուղիով, իսկ Շումերից Արատտա տանող երկու ճանապարհն էլ ցամաքային էին: Սա եւս մի լրացուցիչ փաստարկ է, որը խոսում է Արատտան Հայկական լեռնաշխարհում տեղադրելու օգտին. եթե Արատտա-Շումեր ջրային ուղին անցներ Պարսից ծոցով, ապա այն կլիներ երկկողմանի, և Շումերից Արատտա նույնպես կգնային նավով: Սակայն հիշատակված ջրային ուղին միակողմանի է, որի պատճառը Եփրատի հոսանքի ուժգնությունն է⁸:

Երկրորդ ճանապարհը հիշվում է «Լուգալբանդան և Խուռում լեռ» (կամ «Լուգալբանդան լեռների խավարում») վիպերգում: Վիպերգը պատմում է հետեւյալը:

Շումերական գործի գլուխ անցած՝ Էնմերբարն արշավում է դեպի Արատտա: Արշավանքի մասնակիցների մեջ էր Լուգալբանդան: Ծանապարհին, երբ գործը հասնում է Խուռում երկիր («լեռ» և «երկիր» բառերը շումերերենում գրվում են նույն կերպ), Լուգալբանդան հիվանդանում է: Թողնելով նրան տեղում, գործը շարունակում է արշավանքը՝ պայմանով, որ վերադարձին վերցնեն Լուգալբանդայի մարմինը և տանեն հայրենի երկիր: Այնուհետև պատմվում է, թե ինչպես է աստվածների (հատկապես արեւի աստված Ութուի) բարեհաճության շնորհիվ առողջանում Լուգալբանդան և ինչ արկածներ է ունենում⁹:

8. Շարունակելով պատմել Հայաստան-Բաբելոն նավարկության մասին՝ Հերոդոտոսը գրում է. «Նավելով Բաբելոն հասնելուց և բեռը վաճառելուց հետո նրանք վաճառքի են հանում նաեւ նավերի կմախքը և ամբողջ ձուռը, իսկ կաշիները բարձում են զրաստների վրա և վերադառնում արմենների մոտ: Քանզի գետն ի վեր ոչ մի կերպ հնարավոր չէ նավել՝ գետի արագության պատճառով»: (Պատմություն ինը գրքից, էջ 80):

9. Kramer S.N. From the Tablets of Sumer, p. 237-238; Kramer S.N. History begins at Sumer, p. 209-211.

Խոտոմը ըստ վիպերգի գտնվել է Շումերի եւ Արատտայի միջեւ: «Էնմերքարը եւ Էնսուփքեշդաննան» վիպերգի քննությունից պարզվեց, որ Արատտան գտնվել է Շումերից հյուսիս՝ Հայկական լեռնաշխարհում: Ըստ «Էնմերքարը եւ Արատտայի գերագույն քուրմը» վիպերգի, Շումերի հյուսիսային հարեւանը Ուրի երկիրն էր (հետագայում Աքադի թագավորություն)¹⁰: Ուրին գտնվել է Կենտրոնական Միջագետքում: Հետեւաբար, Խոտոմը պետք է փնտրել Կենտրոնական Միջագետքի եւ Հայկական լեռնաշխարհի միջեւ: Մեր այս կարծիքը հիմնավորվում է այլ փաստերով եւս:

Խոտոմ տեղանունը կազմված է խոտի ցեղանունից եւ -ոմ մասնիկից¹¹ (հմմտ. Լուրբում, Կուտիում եւ այլն): Խոտոմ երկիրը տեղադրվում է Զագրոսի հյուսիսային լեռնաճյուղերին, Վանա լճից հարավ-արեւելք¹² (հետագայում խոտիների հիմնական կենտրոնը դառնում է Հյուսիսային Միջագետքը)¹³: Շարունակելով Շումեր-Խոտոմ ճանա-

10. "Энмеркар и ...", с. 208.

11. Kramer S.N. The Sumerians, p. 275.

Ըստ Ա. Կիֆիշինի հաղորդման, նույն կարծիքին է նաեւ շումերագիտության հիմնադիրներից Ա. Ֆալենշթայնը (Кишинев А. Географические воззрения древних шумеров при патеси Гудеа

(2162-2137гг. до н.э.). - Палестинский сборник, вып. 13(76), М.-Л., 1965, с.71):

12. Hrouda B. Die Churriter als Problem archaologischer Forshungen, Archaeologia Geographica, August, 1958, S. 14.

Խոտին խոտիների ինֆնանվանումն է: Այդ անվամբ են նրանք հիշվում խեթական, եգիպտական եւ հին եբրայական աղբյուրներում: Շումերները խոտիների երկիրը Հյուսիսային Միջագետքում կոչել են Սուբիր: Ահադերեմում այդ երկրը հանդես է եկել Սուբարտու (կամ Շուբարտու) անունով, իսկ նրա բնակիչները կոչվում են սուբարեցիներ: Սուբարտուի տարածքը շարունակվում է կոչվել նույն անունով նաեւ այն ժամանակ, երբ այդ տարածքում այլեւս խոտիներ չկային, իսկ Ք.ա. 7-6-րդ դարերում Սուբարտուն հանդես է գալիս որպէս «Ասորեստան» անվան հոմանիշ: Ամենայն հավանականությամբ, այդ անվանումը ոչ թե խոտիներին, այլ մինչխոտիական ժամանակներից Հյուսիսային Միջագետքին տրված տեղանունն է (Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии, М., 1967, с.114 - 120; Дьяконов И. М. Предыстория армян

Հյուսիսային Միջագետքը)¹³: Շարունակելով Շումեր-Խոտոմ ճանապարհը (Խոտոմը գտնվում էր Շումերի եւ Արատտայի միջեւ), կրկին դուրս կգանք Հայկական լեռնաշխարհ, այս անգամ Վանա լճի ավազան:

Այսպիսով, Արատտա երկրի տեղադրության հարցի քննությունը ցույց է տալիս, որ այդ երկրի կազմի մեջ են մտել առնվազն Եփրատի Հայկական Տավրոսով անցման շրջանը եւ Վանա լճի ավազանը:

Դեպի «անմահների երկիր» Արատտա.

Միջագետքյան գրականության մեջ մեծ տեղ է գրավում անմահության գաղափարը եւ նրա փնտրտուքի սյուժեն: Այդ սյուժեն է ընկած «Գիլգամեշը եւ անմահների երկիրը» վիպերգի հիմքում, որն էլ իր հերթին դարձել է արքայական «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպի գաղափարասյուժետային սկզբնաղբյուրը:

Վիպերգի սկզբում Գիլգամեշը որոշում է գնալ «անմահների երկիր», այնտեղ փառաբանել իր անունն ու անմահանալ: Նա իր մտադրության մասին հայտնում է Էնկիդուին (Էնկիդուն շումերական վիպերգում Գիլգամեշի ստրուկն է, իսկ ավելի ուշ արքայական դյուցազնավեպում նրա ընկերը), որն էլ խորհուրդ է տալիս դիմել արեւի աստված Ու-

ского народа, Е., 1968, с.113-119):

Մինչեւ խոտիների Հյուսիսային Միջագետք գալը շումերները նրանց կոչել են ըստ նրանց ինֆնանվանման, որտեղից էլ Խոտոմ տեղանունը: 13. Խոտիների մեզ հասած առաջին գրավոր հուշարձանները թվագրվում են Ք.ա. 3-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսով եւ վկայում են, որ այդ ժամանակաշրջանում նրանք զբաղեցրել են Հյուսիսային Միջագետքի եւ նույն ուղղությամբ Տիգրիսի արեւելափերի տարածքը, իսկ նրանց վերաբերյալ այլ աղբյուրներում եղած տեղեկությունները խոսում են այդ ժամանակաշրջանում եւ Ք.ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբին առաջավոր Ասիայում խոտիների լայն տարածման մասին (Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии, с. 114-120): Հյուսիսային Միջագետքում խոտիները Ք.ա. 16-13-րդ դարերում

թուին: Ուրեմն համաձայնում է օգնել Գիլգամեշին եւ նրան է տալիս «մի մորից ծնված» յոթ մոգական էակներ, որոնք կօգնեն Գիլգամեշին հասնելու «անմահների երկիր»:

44. Յոթն են նրանք,

44ա. Նրանք երկնային աստղեր են՝

44բ. Երկրի ճանապարհներն իմացող,

44գ. Երկինքներում աստղերի մեջ փայլող,

44դ. Դեպի Արատտա ճանապարհը ցույց տվող,

44ե. Առնետրականներին ճանապարհին ուղեկցող,

44զ. Թշնամի երկրները զննող,

44է. Երկրի վրա աղավաղու պես թռչող,

44ը. Լեռնային երկրները ճանաչող...¹⁴

Գիլգամեշին եւ Էնկիդուին միանում են հիսուն չամուսնացած երիտասարդներ, որոնց հետ նրանք հաղթահարում են յոթ լեռ, օգտագործում բոլոր մոգական հնարավորությունները, բայց չեն հասնում նպատակին: Գիլգամեշը քուն է մտնում (հավանաբար լրացուցիչ օգնություն կամ խորհուրդ ստանալու համար), ապա արթնանալով՝ երդվում է հաղթել մայրիների լեռների տիրակալ Խուվավային (աքադականում՝ Խումբաբա): Վիպերգերի որոշ տարբերակներում Գիլգամեշին ուղղված խոսքում Խուվավան Խուտում լեռը կոչում է հայր¹⁵:

Այնուհետեւ պատմվում է Խուվավայի դեմ Գիլգամեշի եւ Էնկիդուի տարած հաղթանակի մասին: Վիպերգն ավարտվում է Գիլգամեշին փառաբանող տողերով¹⁶:

Վիպերգում հատկանշական է այն, որ «անմահների երկրի» ճանապարհին Գիլգամեշին օգնելու համար արեւի աստվածը նրան է տալիս «դեպի Արատտա ճանապարհը ցույց տվող» մոգական էակներ: Դրանից հետեւում է, որ «անմահների երկիրը» հենց Արատտան է կամ «անմահների երկիր» եւ Արատտա զննում են նույն ճանապարհով: Իսկ եթե ավելացնենք նաեւ, որ «Էնմերքարը եւ Արատտայի գերագույն քուրմը» վի-

պերգում, չնայած Շումերի ու Արատտայի թշնամական հարաբերություններին, Արատտային բազմիցս տրվում է «սուրբ օրենքների երկիր» պատվանուն-մակդիրը¹⁷, կասկած չի մնա, որ Արատտան նույն «անմահների երկիրն» է (տե՛ս նաեւ «Արատտան շումերների աչքերով» վերնագրի տակ):

Այս վիպերգում եւս կարելի է տեղեկություններ կան Արատտա երկրի տեղադրության պարզաբանման համար: Ինչպես նշվեց, «անմահների երկիր» (Արատտայի) ճանապարհին Գիլգամեշը պարտության է մատնում մայրիների լեռների տիրակալ Խուվավային, որն իրեն համարում է Խուտում լեռան որդի: Շումերական վիպերգում մայրիների լեռները որեւէ անուն չեն կրում, բայց նրանց կապը Խուտումի հետ մտածել է տալիս, որ մայրիների լեռները նույնպես գտնվել են Վանա լճից հարավ-արեւելք տարածվող լեռների (Կորդվաց, այժմ Հաքլարի) շրջանում¹⁸: Աքադականում մայրիների լեռները Լիբանանի լեռներն են¹⁹, որն, ամենայն հավանականությամբ, արտահայտություն է Սարգոն Աքադացու (-Ք.ա. 24-23-րդ դդ.) ժամանակներից դեպի Լիբանան կատարված արշավանքների²⁰:

Կարելի է բերել մայրիների լեռների մեր տեղադրությունը հիմնավորող մի անուղղակի փաստարկ եւս: «Էնմերքարը եւ Էնսուփքեշդանան» վիպերգում արատտացի քուրմը խոստանում է արշավել Շումերի վրա եւ հպատակեցնել բոլոր երկրները «ծովից մինչեւ մայրիների լեռ»:

17. "Энмеркар и ...", с. 208, 210, 218, 219.

18. Վ. Ա. Յակոբսոնը վերլուծելով միջագետքյան սկզբնաղբյուրների տվյալները՝ ցույց է տալիս, որ շումերները մայրի էին բերում ոչ թե Լիբանանից, այլ Շումերից արեւելք եւ հյուսիս-արեւելք ընկած լեռներից: Նա միաժամանակ նշում է մայրու մի ֆանի տեսակ՝ հիշատակված շումերական աղբյուրներում, որոնք առ այսօր անում են Հայկական լեռնաշխարհում եւ Զագրոսի լեռներում: Հեղինակը, սակայն, հիմք է ընդունել Արատտայի Շումերից արեւելք տեղադրման տեսակետը եւ, առանց կոնկրետացնելու, հավանական է համարում մայրիների լեռների արեւելքում գտնվելը (Якобсон В.А. Куда Гильгамеш ходил за кедром?. - Кавказско - ближневосточный сборник. VIII, Тбилиси, 1988, с.128-132):

19. ՀԱՊ, էջ 112:

20. Якобсон В.А., նշվ. աշխ., էջ 131-132.

ստեղծեցին իրենց նշանավոր Միտանի պետությունը (Аветисян Г. Государство Митанни, Е. 1984):

14. Поэзия и проза Древнего Востока, с. 131.

15. Kramer S.N. Gilgamesh and the Land of Living, p. 45

16. Kramer S.N., նշվ. աշխ., էջ 1-46: Поэзия и проза Древнего Востока, с. 130-135.

ները» (տե՛ս վերը): Ծովն այստեղ Պարսից ծոցն է, իսկ մայրիների լեռները՝ Կորդվաց լեռների շրջանը. քուրմը խոստանում է հպատակեցնել Շումերից (ներառյալ) մինչև Արատտայի հարավային սահմանն ընկած տարածքը²¹:

Արատտայի Հայկական լեռնաշխարհում գտնվելը հավաստվում է այլ փաստերով եւս, որոնք կներկայացվեն «Արատտան շումերների աշքերով» բաժնում:

Նախորդ տեսակետների մասին.

Ինչպես տեսանք՝ Էնմերքարին, Լուգալբանդային եւ Գիլգամեշին ձոնված վիպերգերի քննությունը թույլ է տալիս Արատտան տեղադրել Հայկական լեռնաշխարհում: Այժմ անդրադառնանք Արատտայի տեղադրությանը վերաբերող նախորդ ուսումնասիրություններին:

Արատտան նախկինում տեղադրվել է Աֆղանստանում²², Իրանի

Մայրու մասին շումերական աղբյուրներում հիշատակություններ կան Սարգոն Աֆադացու (Ք.ա.24-23-րդ դդ) արշավանքներից ավելի վաղ (Афанасьева В.К. Шумерская эпическая песнь "Гильгамеш и гора бессмертного", ВДИ, 1964, N1, с. 88-90):

21. Արատտայի սահմանների մասին որոշակի փյշ բան կարելի է ասել: Եփրատով նավարկության փաստը խոսում է հոգուտ Արատտայի սահմաններում Հայկական Տավրոսից կամ գոնե նրանով Եփրատի գետանցից հարավ ընկած շրջանի ընդգրկման. Եփրատը Տավրոսի անցման շրջանում կազմում է շուրջ 300 փոփրկ ջրվեժ (Հակոբյան Թ. Խ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Ե. 1984, էջ 41) եւ նավարկելի է միայն Տավրոսի հարավային եւ նրանից հարավ ընկած շրջաններում: Խուռուրից (Կորդվաց լեռների շրջան) հյուսիս գտնվելու փաստը խոսում է Արատտայի վանա լճի ավազանում գտնվելու օգտին: Չի բացառվում, որ Արատտայի մեջ ընդգրկված լինի նաեւ Ուրմիա լճի ավազանը, ուր Ք.ա. 8-րդ դարում հիշատակվում է Արատտա անունով գետ (տե՛ս հաջորդ ենթավերնագիրը): Վերոհիշյալ երեք շրջանն էլ Ք.ա. 3-րդ հազարամյակում ընդգրկվել են Հայկական լեռնաշխարհի մշակութային գոտու մեջ (տե՛ս «Հայկական լեռնաշխարհը Ք. ա. 3-րդ հազարամյակում ըստ հնագիտության տվյալների» բաժինը):

22. Сараниди В.Д. Бактрия сквозь мглу веков, М., 1984, с. 88;

Hansman J. F. The Question of Aratta.-JNES, 1979, v. 37, N4, p. 336

տարրեր շրջաններում²³ եւ Հայկական լեռնաշխարհում²⁴: Ավելորդ համարելով բոլոր տեսակետների մեկ առ մեկ քննարկումը, ստորեւ կանգրադառնանք այն երեք հիմնական կողմնակներին, որոնց հիմամբ կատարվել են այդ տեղադրումները:

Առաջին փաստարկը «Էնմերքարը եւ Արատտայի գերագույն քուրմը» վիպերգում Շումեր-Արատտա ճանապարհի (երկրորդ ցամաքային ճանապարհը) հիշատակումն է, որով դեսպանները հասնում են Արատտա.

165. Նա բարձրանում է փայլող/՝ լեռը,

23. Այժմյան Լուրիստանի տարածքում /Kramer S. N. Enmerkar and the Lord of Aratta, p. 37 f.; Крамер С.Н. История начинается, в Шумере, с. 32., Белицкий С.Н. Забытый мир шумеров, с. 80-81, 91). Կասպից ծովի եւ Ուրմիա լճի շրջանում /Kramer S. N. The Sumerians, p. 37, 42, 45, 288-289, 267, 275/.

Էլամից արեւելք՝ Հնդկաստանի ճանապարհին (Канева И.Т. Шумерский героический эпос, ВДИ, N3, с. 247 - 248), Կենտրոնական Իրանում (Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток, М. - Л., 1964, с. 233-235), Դիալա գետի վերին հոսանքում /Gordon E. J. The Meaning of the Ideogram KASKAL. KUR - 'underground Water - course' and its Significance for Bronze Age Historical Geography. - JCS, 1967, 21, p. 72, n. 9, Քերմանի եւ Ֆարսի տարածքում /Majidzadeh J. The Land of Aratta. - JNES, 1976, v. 36, N 2, p. 105 - 107, 111f. /, Ուրմիա լճից հարավ-արեւելք ընկած տարածքում Юсифов Ю.Б. Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами, ВДИ, 1987/.

24. Մեզանից առաջ Արատտայի Հայաստանում գտնված լինելու վերաբերյալ տեսակետ էր առաջ փաշել Մ. Գավուրեյանը, որը, սակայն, բավականաչափ հիմնավոր չէր: «Հայ ժողովրդի ծագումը» (Մոնթրեալ, 1982) աշխատության մեջ, վկայակոչելով Ս. Ն. Քրամերի "The Sumerians" աշխատությանը, որում հեղինակն Արատտան տեղադրում է Կասպից ծովի եւ Ուրմիա լճի շրջանում, գտնում է, որ «անհավանական չէ, որ այս Արատտան գտնված լինի Ուրու-ատրի-Արարաթ լեռներում» (էջ 29, ծանոթ.6): Ավելի ուշ՝ անգլերեն մենագրության մեջ, դարձյալ հղելով նույն աշխատությանը, Արատտան առանց որեւէ լուրջ հիմնավորման նույնացնում է Մեծամորի հետ (որովհետեւ Մեծամորն այդ ժամանակաշրջանում ունեցել է աստղադիտարան եւ հարուստ մշակույթ), իսկ «Արատտա» անունը մեկնում իբրեւ Արա աստծո կամ ար (հետազայում հար-հայ) ժողովրդի երկիր (Armenia, Subartu and Sumer, Montreal, 1987, p. 65-72):

Սուգային եւ Անշան երկրին²⁵

168. Նա խոնարհվեց կրտսեր երգչի նման:

Մեծ լեռների վրայով.....

ու փոշու միջով նրա (Արատտայի գերագույն քմի)
մոտ գնաց:

171. Հինգ լեռ, վեց լեռ, յոթ լեռ նա անցավ,
բարձրացրեց աչքերը, մոտեցավ Արատտային,
ուրախ մտնելով Արատտայի արքունիք՝

174. իր տիրոջ մեծության մասին հաղորդեց²⁶:

Դեսպանը նախ կատարում է փայլուն լեռան հետ կապված, հավա-
նաբար, ծիսական արարողություն, ապա «խոնարհվում» էլամական եր-
կրամասներին, որից հետո միայն հիշատակվում է «մեծ լեռների վրա-
յով» եւ «փոշու միջով», անցնող ճանապարհը դեպի Արատտա: Պետք է
նկատել, որ Սուգային եւ Անշան երկրին «խոնարհվելը» կատարվում է
մինչեւ ճանապարհ ընկնելը եւ կապ չունի ճանապարհի ուղղության հետ
(ինչպես որ կարծվել է): Սուգան եւ Անշանը գտնվում են Շումերից արե-
ւելք: Ուրուկի հովանավոր աստվածուհին, որի խորհրդով էլ ճանապարհ է
ընկնում դեսպանը, Ինաննա էր՝ Լուսաբեր (Վեներա) մոլորակի աստ-
վածուհին, «աստղն արեւածագի»²⁷: Արեւելքին (սովյալ դեպքում Սու-
գային եւ Անշանին) խոնարհվելը կապված է Ինաննա աստվածուհու
պաշտամունքի հետ: Մեր այս կարծիքը հավաստվում է վիպերգի առաջին
մասով, ըստ որի Ուրուկում գտնվող Ինաննա աստվածուհու պաշտամուն-
քի տաճարներից մեկը կոչվել է «Անշանի տուն»²⁸: Հարկ է հիշել նաեւ,
որ վիպերգերի մեզ հասած բնագրերի գրի առնվելու ժամանակաշրջա-
նում (Ք.ա. 20-18-րդ դդ) Շումերը գտնվել է էլամական արքաների տի-
րապետության տակ²⁹ եւ էլամական երկրամասերին (կամ նրանց աստ-

վածներին) «խոնարհվելը» կարող էր եւ լինել այդ տիրապետության
արտահայտություն: Երկու դեպքում էլ Սուգայի եւ Անշան երկրի հիշա-
տակությունը կապ չունի ճանապարհի ուղղության հետ եւ չի կարող կրո
վան հանդիսանալ Արատտայի տեղադրության հարցում:

Երկրորդ փաստարկը լաջվարդ (լագուրիտ) թանկարժեք քարի հի-
շատակումն է, որի հիման վրա Արատտան տեղադրվել է լաջվարդի
հանքերով հարուստ կամ նրա տարածման ուղիներին մերձակա երկրա-
մասերում: Արատտայի տեղորոշման հարցին նվիրված մեր մի աշխա-
տանքում նշել ենք, որ «մետաղների ու թանկարժեք քարերի պահանջը
հպատակեցման պահանջ է. լաջվարդ է պահանջում եւ շումերացի ար-
քան Արատտայից, եւ, մի այլ տեղում, Արատտայի արքան՝ Շումերից:
Հետեւաբար, լաջվարդի հիշատակությունը եւս տեղորոշման առումով
արժեք չի ներկայացնում... Մետաղների եւ թանկարժեք քարերի պա-
հանջը կովան չէ նաեւ այն պատճառով, որ պահանջի մեջ կարող էին
նշվել ոչ թե այն մետաղներն ու թանկարժեք քարերը, որոնցով հարուստ
էր Արատտան Ք.ա. 28-27-րդ դարերում, այլ՝ վիպերգի գրի առնվելու
ժամանակ Շումերում առավել հայտնիները»³⁰: Այնուհանդերձ, պետք է
նշել, որ լաջվարդի հիշատակությունը չի հակասում Արատտայի մեր
տեղադրմանը: Բերենք մի քանի փաստ:

Ք.ա. 714 թվին Ասորեստանի արքա Սարգոն Բ-ն գրավեց ու
թալանեց Մոծածիրի տաճարը, որտեղից ի թիվս բազմաքանակ այլ թան-
կարժեք քարերի ու մետաղների, հափշտակեց մեծ քանակությամբ լաջ-
վարդ³¹: Ասորեստանի լրտեսները պարբերաբար տեղեկություններ էին
հաղորդում Վանի թագավորության մասին: Նրանցից մեկի «զեկուցա-
գրում» հիշատակություն կա լաջվարդի հանքի մասին³²:

Որոշ եվրոպական աղբյուրներում լաջվարդը կոչվում է «հայկա-

25. Սուգան էլամի (հարավ-արեւմտյան Իրան) մայրաքաղաքն է, Աֆեմեն-
յանների ժամանակաշրջանի ձմեռային արքայանիստ Շոշ քաղաքը: Անշան
քաղաքը գտնվում է այժմյան Շիրազից 46 կիլոմետր հյուսիս: Էլամի պատ-
մության վաղ փուլերում Սուգան եւ Անշան երկիրը կազմել են էլամի ամբողջ
տարածքը (Хинц В. Государство Элам, М., 1977, с. 83):

26. "Энмеркар и ...", с. 209.

27. ՀԱՊ, էջ 69 (ժողովածուի միջագետքյան գրական հուշարձանները
թարգմանել է էդ. Սարգյանը):

28. "Энмеркар и ...", с. 205.

29. История Древнего Востока, ч.1, Месопотамия, с. 340-341 (հոդվածը գրել է
Ի. Մ. Դյակոնովը): История древнего мира, т.1, М., 1982 с.135

(հոդվածի հեղինակն է Ն. Վ. Կոզիրեան):

30. Մովսիսյան Ա. Ե., Շումերական էպոսի Արատտա երկրի տեղադրության
հարցի շուրջ.-ՀՀԳ, 1990, թիվ 7, էջ 71:

31. Дьяконов И.М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту. - ВДИ,
1951, N2-4 /ниже АВИИУ/, N49(6)., Հայ ժողովրդի պատմության փես-
տումատիա (ՀԺՊԲ), Ե., 1981, էջ 24-26 (բաժինը կազմել է Հ.
Կարազոյզյանը):

32. АВИИУ, N 50(41).

կան քար»³³։ Բացի այդ լաջվարդը կարող էր շփոթվել նույնատեսք այլ թանկարժեք քարի հետ³⁴։ «Աշխարհացույց»-ը պահպանել է տեղեկություններ «Ակն բիրեղ» կոչվող թանկարժեք քարի մասին, որի արտաքինի նկարագրությունը համապատասխանում է լաջվարդի տեսքին։ Ըստ «Աշխարհացույց»-ի եւ 13-րդ դարի մի վկայության այդ թանկարժեք քարի հանքերը գտնվել են Հայկական Տավրոսի շրջանում³⁵։

Եվ վերջին փաստարկը՝ օգտագործված նախորդ ուսումնասիրություններում, Սարգոն Բ-ի 714 թվի արշավանքի ընթացքում Արատտա անունով գետի հիշատակումն է։ Գետն այդ հիշատակվում է Ուրմիա լճի ավազանում³⁶։ Գետի եւ երկրի անունների նույնությունը, հավանաբար, պատահական է. երկիրը հիշատակվել է Ք. ա. 3-րդ հազարամյակում, իսկ գետը՝ Ք.ա. 8-րդ դարում։

Եթե այդ նույնությունը պատահական չէ, ապա, հնարավոր է, որ Ուրմիա լճի ավազանը մտած լինի Արատտա երկրի տարածքի մեջ. հնագիտական նյութը Ք.ա. 3-րդ հազարամյակում նույնատիպ է ոչ միայն Հայկական Տավրոսի եւ Վանա լճի ավազանի շրջաններում, այլեւ ողջ Հայկական լեռնաշխարհի եւ Ուրմիա լճի ավազանի տարածքում (տե՛ս «Հայկական լեռնաշխարհը Ք. ա. 3-րդ հազարամյակում ըստ հնագիտության տվյալների» բաժնում)։ Իսկ եթե նույնությունը պատահական չէ եւ Ուրմիա լճի ավազանը չի մտել Արատտայի սահմանների մեջ, ապա «Արատտա» անվան հայտնվելը Ուրմիա լճի ավազանում կարող է լինել Արատտայի տարածքից դեպի Ուրմիայի ավազան բնակչության մի հատվածի արտագաղթի հետեւանք։

Այսպիսով, նախորդ ուսումնասիրություններում բերված հիմնական փաստարկներից եւ ոչ մեկը չի կարող Արատտա երկրի տեղորոշման հարցի լուծման հիմք ծառայել։

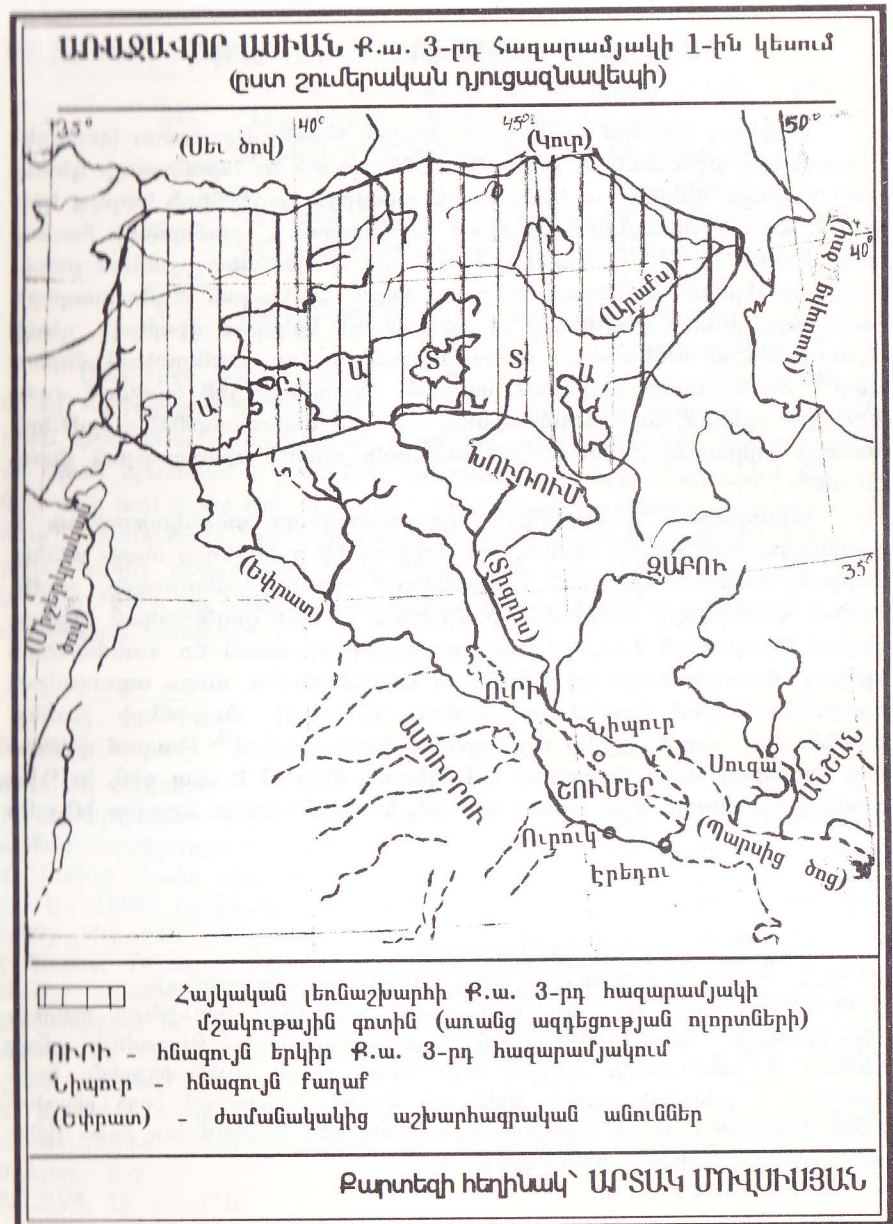
33. Ферсман А.Е. Очерки по истории камня, т.1, М., 1954, с. 270.

Հեղինակը ենթադրում է, որ «հայկական» անվանումն արտահայտությունն է հայ առետրականների գործունեության։ Այս ենթադրությունը մեզ խիստ անհավանական է թվում, այլապես Եվրոպայում «հայկական» պետք է համարվեր արեւելից բերվող թանկարժեք քարերի մեծ մասը։

34. Լաջվարդը շփոթել են շափյուղայի (սապֆիր), պղնձի կապտագույն միացությունների հետ (Ферсман А.Е., նշվ. աշխ. էջ 270-279)։

35. Երեմյան Ս. Տ., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի, Ե., 1963, էջ 91։

36. АВНИУ, N49(6); ՀԺՊՔ, էջ 24-25։

ԱՐԱՏՏԱՆ՝ ՇՈՒՄԵՐՆԵՐԻ ԱԶԲԵՐՈՎ

Նախորդ էջերում ասվեց, որ չնայած Շումեր-Արատտա հարաբերությունների թշնամական լինելուն, «Էնմերբարը եւ Արատտայի գերագույն քուրմը» վիպերգում Արատտան բազմիցս շումերների կողմից կոչվում է «սուրբ օրենքների երկիր»¹: Նշանակում է՝ շումերների համար սուրբ երկիր էր այն տարածքը, որում այդ ժամանակաշրջանում բարձրացել էր Արատտա պետությունը (այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհը): Բացի այդ, ըստ «Գիլգամեշը եւ անմահների երկիրը» վիպերգի, դեպի Արատտա էին ուղևորվում անմահություն որոնող շումերական հերոսները²: Շումերական երգերում, սակայն, հերոսները չեն հասնում «անմահների երկիր», այլ բավարարվում են նրա ճանապարհին մայրիների լեռների տիրակալ Խուվավային՝ Խուտումի որդուն պարտության մատնելով³:

Աքադական «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպը տեղեկություններ է պահպանել այն երկրի մասին, ուր ապրում են ջրհեղեղից հետո անմահություն ստացածները, որն էլ, ամենայն հավանականությամբ, շումերական վիպերգերի «անմահների երկիրն» է: Եթե շումերական վիպերգերում Գիլգամեշն Էնկիդուի ընկերակցությամբ գնում էր «անմահների երկիր»՝ փառաբանելու իր անունն ու անմահանալու, ապա քաղական դյուցազնավեպում նրանք ուղևորվում են դեպի մայրիների լեռներ՝ «ամենն ինչ չար է, քշենք աշխարհից» նշանաբանով⁴: Բազում փառավոր գործերից հետո մահանում է Էնկիդուն, նեխում է նրա դին, եւ Գիլգամեշը մտորելով՝ «ես ինքս կմեռնեմ, եւ չեմ դառնա արդյոք ինչպես

1. "Энмеркар и ...", с. 208, 210, 218, 219.

2. Տե՛ս «Դեպի «անմահների երկիր» Արատտա» ենթաբաժնում:

3. Տե՛ս «Շումերից Արատտա ճանապարհն անցնում է խուտիների երկրով» ենթավերնագրի տակ: Աքադական դյուցազնավեպում Գիլգամեշը նախ հասնում է «անմահների երկիր», որից հետո միայն Ուտնափիշտիմը նրան պատմում է ջրհեղեղի մասին: Ջրհեղեղի մասին շումերական երգի բնագիրը խիստ վնասված է եւ չի բացառվում, որ նախապես նրանում եւս եղած լինեք «անմահների երկրի» նկարագրությունը:

4. ՀԱՊ, էջ 112:

Էնկիդուն»⁵, որոշում է գնալ անմահություն փնտրելու.

Նա լսել էր լեռների մասին, որոնց անունն է Մաշու,
20. Հենց որ այդ լեռներին նա մոտեցավ,

Որ այգալունն ու մայրամուտն են ամեն օր
պահպանում,
Վերելում հասնում են երկնային ձուլվածքին,
Ներքելում նրանց կուրծքը սանդարամետին է
հասնում,-

24. Մարդակարիճներն են պահպանում նրանց
դարպասները...⁶

Անցնելով Մաշու լեռներով՝ Գիլգամեշը երկար դեգերումներից հետո հանդիպում է Ուտնափիշտիմին՝ ջրհեղեղից փրկված հերոսին⁷, որին կնոջ հետ անմահություն շնորհվեց աստվածներից: Ուտնափիշտիմը նրան պատմում է ջրհեղեղի պատմությունը, որը բազմաթիվ աղերսներ ունի ավելի ուշ գրի առնված Աստվածաշնչի ջրհեղեղի պատմության հետ⁸: Այնուհետեւ Ուտնափիշտիմը հայտնում է Գիլգամեշին անմահության ծաղկի գաղտնիքը: Գիլգամեշը ջրհորի հատակից հանում է այդ ծաղիկը, բայց իր երկիրը վերադառնալիս օձը նրանից գողանում է անմահության ծաղիկը⁹:

5. ՀԱՊ, էջ 142

6. ՀԱՊ, էջ 143:

7. Աշխարհի շատ ժողովուրդներ ունեն ջրհեղեղի մասին հիշողություն պահպանած ավանդություններ, որոնց թիվը հաշվվում է տասնյակներով (դրանցից մի փանիսի մասին տե՛ս Գորբովսկի Ա., Հնագույն պատմության առեղծվածները, Ե., 1969, էջ 27-32, 105-111): Որոշ ժողովուրդներ պահպանել են նաեւ իրենց սեփական «Նոյ»-երի անունները. Մեֆսիկայի ացտեկներինը կոչվում է Նատա, Բորնեոյի դայակներինը՝ Տրոու, հույներինը՝ Դեկալիոն, հնդկներինը՝ Մանու, աֆաղներինը՝ Ուտնափիշտիմ, շումերներինը՝ Ջիուսուդրա (Քսիսուրրու) եւ այլն: Ջիուսուդրայի եւ Ուտնափիշտիմի անունները շումերներնում եւ աֆաղներնում ունեցել են միեւնույն նշանակությունը՝ «երկար կյանք գտած»:

8. Ջրհեղեղի մասին աքադական պատմումը տե՛ս «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպի տասնմեկերորդ պնակիտում, իսկ հին եբրայականը՝ Աստվածաշունչ, Գիրք Ծննդոց, 6-8:

9. ՀԱՊ, էջ 163-165:

Շումերական գրավոր հուշարձանների վերծանումից հետո պարզվեց, որ Հին Կտակարանի մի քանի պատումի համար գաղափարապայմանալի սկզբնաղբյուր են հանդիսացել շումերական բնագրերը: Դրանց թվին է պատկանում նաեւ համաշխարհային ջրհեղեղի պատմությունը¹⁰: Ջրհեղեղի մասին շումերական բնագրում¹¹, հավանաբար, վնասված լինելու պատճառով, պակասում է այն վայրի անունը, ուր հանգրվանել է ջրհեղեղից փրկվածների նավը. նշվում է միայն, որ աստվածներն անմահություն շնորհեցին ջրհեղեղից փրկված հերոսին՝ Ջիուսուդրային եւ բնակեցրին նրան Դիլմուն երկրում՝ «ուր մայր է մտնում արեւը»¹²: Աքադական տարբերակում նավը հանգրվանում է Նիցիր (Նիսիր) լեռան վրա, որի տեղադրությունը վերջնականապես պարզված չէ: Իսկ եբրայականում Հին Կտակարանի Ծննդոց գրքում, Նոյան տապալակում կանգ է առնում Արարադ լեռների վրա¹³: Արարադ անունը եբրայական աղբյուրներում տրվել է Հայկական լեռնաշխարհի տարածքին¹⁴: Պետք է ենթադրել, որ քաղաքական դյուցազնավեպի Նիցիր լեռը եւ շումերական վիպերգում փրկվածներին ապաստան տված լեռը (կամ լեռները), որի անունը պակասում է վնասվելու պատճառով, նույնպես

10. |Kramer S. N. Sumerian Literature and the Bible.-Analecta Biblica, Roma, 1959, 12, p. 184-204.

Դա, ամենայն հավանականությամբ, պայմանավորված է եբրայեցիների մինչեւ միջերկրածովյան ափ տեղափոխվելը Շումերի տարածքում բնակվելու հանգամանքով. ըստ Հին Կտակարանի, Աբրահամի հայր Թարան նրանց դուրս բերեց շումերական (Աստվածաշնչում՝ Բաղդեացիների) Ուր քաղաքից (Գիրք Ծննդոց, 11, 31):

11. Մեզ է հասել միայն մեկ օրինակ, որը վերծանել են 1914 թվին հրատարակել է Ա. Փերելը (Крамер С.Н. История начинается ..., с. 175-180):

12. Դիլմուն երկիրը, սովորաբար, տեղադրվում է այժմյան Բահրեյան կղզիների եւ Արեւելյան Արաբիայի հարակից ափերի տարածքում: Մեր մի գրույցի ժամանակ Գետրոգ Ջանդյանը հայտնեց իր տեսակետը, որի համաձայն Դիլմունը պետք է տեղադրել Հայկական լեռնաշխարհում: Ելնելով որոշ փաստերի գոյությունից՝ մենք հավանական ենք համարում սույն տեսակետը:

13. Գիրք Ծննդոց, 8,4:

14. Արարադը հիշատակվում է նաեւ Աստվածաշնչի Երեմիայի (51, 27), ԴԹագավորաց (19,37) գրքերում, Կումրանյան ձեռագրերում եւ վերաբերում է Հայաստանին (Пiotровский Б.Б. Ванское царство(Уарту), М., 1959, с.33):

գտնվել են Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում: Մեր այս ենթադրությունը հաստատվում է շումերա-աքադական սկզբնաղբյուրների հաղորդումներով:

Աքադական դյուցազնավեպի տասնմեկերորդ պնակիտում պատմվում է, որ երբ նավը կանգ առավ Նիցիր լեռան վրա, Ուննափիշտիմը զոհ մատուցեց աստվածներին եւ խնկարկեց, որի բուրմունքն առան աստվածները, հավաքվեցին զոհաբերողի մոտ, ապա ժողով անելով՝ որոշեցին անմահություն շնորհել փրկվածներին¹⁵: Մեզ է հասել աղյուսի վրա փորագրված աշխարհագրական մի քարտեզ, որը թվագրվում է Սարգոն Աքադացու ժամանակաշրջանով (Ք.ա. 24-23-րդ դդ.): Այդ քարտեզի վրա Եփրատի եւ Տիգրիսի ակունքներում գտնվող լեռնային երկիրը կոչվում է «Աստվածների ժողովի լեռ»¹⁶ («լեռ» բառի նշանը շումերերենում կարող է կարդացվել նաեւ «երկիր»): Նշանակում է՝ Եփրատի եւ Տիգրիսի ակունքների շրջանում է գտնվել նաեւ Նիցիր լեռը, որի վրա էլ տեղի է ունեցել աստվածների ժողովը¹⁷:

Աքադառնանք Մաշու լեռներին, որոնք հիշվում են իբրեւ լեռնային դարբաս այն երկրի, ուր ապրում են անմահություն ստացածները: Մարդակարիճ-պահապանի խոսքից ակնհայտ է, որ Գիլգամեշը պետք է անցներ Մաշու լեռները եւ էլի լեռներ ու անտառներ, որից հետո միայն հանդիպել անմահություն ստացած Ուննափիշտիմին.

88. «Գնա, Գիլգամեշ, քո դժվարին ուղիով,

Թո՛ղ անցնես դու լեռները Մաշու,

90. Անտառներն ու լեռները թո՛ղ խիզախորեն անցնես,

Թո՛ղ բարեհաջող ետ վերադառնաս:

92. Լեռների դարբասները բաց են քեզ համար»¹⁸:

15. ՀԱՊ, էջ 160-161:

16. Քասունի Ե., Նախահայկական Հայաստան, Պեյրուք, 1950, էջ 30:

17. Աստվածների ժողովը Նիցիր լեռան վրա եղել է եզակի երեւոյթ: Դրա վկայությունն է Գիլգամեշին ուղղված Ուննափիշտիմի խոսքը. «Իսկ ո՞վ բեզ համար այժմ աստվածներին կհավաքի» (ՀԱՊ, էջ 161): Ուստի եւ կասկածից վեր է, որ Բարտեզի «Աստվածների ժողովի լեռ» տեղանունը եւ Նիցիր լեռը միջագետքյան աղբյուրներում հիշատակվում են միեւնույն առիթով:

18. ՀԱՊ, էջ 145:

Կարծիք է հայտնվել, որ Մաշու լեռները Մեծ ու Փոքր Մասիսներն (Արարատներն) են¹⁹: Մեզ շատ ավելի հավանական է թվում Մաշու լեռների համադրումը Մասիոն լեռների հետ²⁰, որոնք տեղադրվում են Հայկական Տավրոսից անմիջապես հարավ (այժմ Մարդինի լեռներ) եւ ասորա-բաբելական աղբյուրներում կոչվում են Քաշիարի, իսկ հունական աղբյուրներում ու «Աշխարհացոյց»-ում Մասիոս եւ Մասիոն²¹: Գալով Հարավային Միջագետքից եւ անցնելով Մաշու (Մասիոս կամ Մասիոն) լեռները, դուրս ենք գալիս Հայկական լեռնաշխարհի հարավային եւ արեւմտյան շրջաններ, ուր գտնվել են «Աստվածների ժողովի լեռը (երկիրը)», «անմահների երկիրը» եւ «սուրբ օրենքների երկիր» Արատտան:

Իսկ ինչո՞վ բացատրել այն մեծ նշանակությունը, որ Հայկական լեռնաշխարհն ունեցել է Հարավային Միջագետքի բնակիչների համար: Նախ եւ առաջ այն հանգամանքով, որ Հայկական լեռնաշխարհից էին ծնունդ առնում Միջագետքի համար կենսատու Եփրատ եւ Տիգրիս գետերը: Տեղին է նշել, որ ըստ Հին Կտակարանի, այդ երկու գետերը սկիզբ էին առնում դրախտից²²: Բացի այդ, կարելի էր պետք է խաղացած լինի շումերական քաղաքակրթության կրողների նախնիների հյուսիսից գաղթած լինելը (կապված նախահայրերի պաշտամունքի հետ): Եվ վերջապես, ջրհեղեղի ավանդությունը, որի համաձայն ջրհեղեղից փրկվածներից մարդկությունը վերածնվեց շնորհիվ Հայկական լեռնաշխարհի, ուր աստվածներն են ժողովի հավաքվել եւ անմահություն շնորհել ջրհեղեղից փրկվածներին:

18. ՀԱՊ, էջ 145:

19. Վարպետեան Ա., Ովբե՛ր են ի վերջոյ արիացիները, Ե., 1990, էջ 101, 131:

20. Քասունի Ե., Նախահայկական Հայաստան, էջ 31:

21. Երեմյան Ս. Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 65:

22. Գիրք Ծննդոց, 2, 14:

ԱՐԱՏՏԱ, ՈՒՐԱՐՏՈՒ, ԱՐԱՐԱՏ/Դ ԵՎ ԱՅԼ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Արդեն Գիլգամեշի ժամանակներում Արատտան շումերների համար դարձավ առեղծվածային ու խորհրդավոր մի երկիր, որի ճանապարհը կարելի էր գտնել արեւի աստծուց շնորհված մոգական էակների օգնությամբ: Ավելի ուշ Արատտա երկրի անունը վերածվեց հասարակ անվան, եւ շումերական դպրոցներում այն սկսեցին օգտագործել իբրեւ «լեռ» նշանակող տերմին²: Անցան էլի ժամանակներ եւ մարդկանց հիշողությունից ջնջվեց այդ երկիրը, իսկ նրա գոյության մասին պատմող գրավոր հուշարձանները թաղվեցին հողի ու մոխրի հաստ շերտի տակ: Եվ միայն մեր դարի կեսերին, շնորհիվ հնագետների ու շումերագետների տրնաջան աշխատանքի, լույս աշխարհ եկան ու կրկին խոսեցին այդ երկրի մասին պատմող բնագրերը: Շումերական բնագրերի հայտնաբերումից ու վերծանումից հետո ուսումնասիրողների առջեւ ծառացավ նրանցում հիշատակվող Արատտա երկրի տեղադրության պրոբլեմը, որին անդրադարձանք վերելում: Այդ պրոբլեմի լուծմանն ուղղված փորձերը երբեմն ուղեկցվում էին նաեւ Արատտա անվան մեկնաբանման առաջարկներով³: Ստորեւ նպատակ չունենալով քննելու եւ վերլուծելու մեկնության բոլոր փորձերը, կխոսենք մեզ հավանական թվացող երկու տեսակետների մասին:

Օր-օրի նոր փաստերով էլ ավելի է հիմնավորվում հնդեւրոպական նախահայրենիքի մասին տեսությունը, համաձայն որի այն գտնվել է

1. Поэзия и проза Древнего Востока. с. 130-131.

2.

Textes scolaires du Temple de nabu sa Hare. v. 1, Bagdad, 1981.

р. 112.

3. Բազմաթիվ այլ չլուծված հարցերի նման Արատտայի խնդիրը չխուսափեց պատմության կեղծարարների աչքից. Արատտայի անունը փորձ արվեց մեկնաբանել բյուրական լեզվահիմքի վրա, եւ դրա հիման վրա ենթադրել բյուրական ցեղերի գոյություն Ք.ա. 3-րդ հազարամյակում՝ Ուրմիա լճից հարավ եւ հարավ-արեւելք (Юсифов Ю.Б. Ранние контакты ..., с. 19-40):

Փոքր Ասիայի կենտրոնից մինչև Իրանական սարահարթ ընկած տարած-
քաշրջանում, ուր եւ մենք տեղադրեցինք Արատտա երկիրը: Արատտա ա-
նունը չի բացատրվում շումերերեն եւ, ամենայն հավանականությամբ,
այդ երկրի բնակիչների իրենց երկրին տրված անունն է: Հավանաբար,
այն պետք է մեկնաբանել հնդեւրոպական հիմքի վրա: Թ. Գամկրելիձեի
եւ Վ. Իվանովի բացատրության համաձայն Արատտա անունը ծագում է
հնդեւրոպական «չրեր, գետ» արմատից⁴: Օգտագործելով այս բացա-
տրությունը՝ մեր մի հոդվածում համեմատություն էինք անցկացրել Նա-
իրի երկրանվան հետ, որը, հավանաբար, ծագում է ասուրա-բաբելական
«գետ» արմատից⁵: Վերջերս մենք ծանոթացանք երիտասարդ լեզվաբան
Հրաչյա Մարտիրոսյանի Արատտա անվան մեկնակերպին, որը մեզ ավե-
լի համոզիչ թվաց: Ելնելով այն հանգամանքից, որ Արատտան «սուրբ օ-
րենքների երկիր» են կոչում թե՛ արատտացիները եւ թե՛ շումերները, Հ.
Մարտիրոսյանն այդ երկրի անունը ծագած է համարում հնդեւրոպական
«սուրբ օրենք» արմատից⁶:

Որեւէ պետություն ինչ-որ ժամանակահատվածում գոյատևելով՝
հետքեր է թողնում այն տարածքում, որում բարձրացել էր: Այդպիսի
հետքերից են աշխարհագրական անվանումները, եւ արատտագիտու-
թյունը շատ հարցեր ունի լուծելու տեղանվանագիտության բնագավա-
ռում: Ստորեւ կանդրադառնանք դրանցից երկուսին:

4. Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы,
ч.2, Тбилиси, 1984, с. 1325.

5. Մովսիսյան Ա. Ե., Հայոց լեոնաշխարհի հնագույն պետությունը, Գարուն,
1990, թիվ., էջ 78-80:

6. Մեր խնդանով Հ. Մարտիրոսյանն իր տեսակետը տրամադրեց այս աշխա-
տության մեջ գետեղելու համար, որն էլ շնորհակալությամբ ներկայացնում
եմք ստորեւ:

«Արատտան եւ արատտացիների, եւ շումերների կողմից անվանվում
է «սուրբ ծեսերի/օրենքների երկիր»: Հետեւաբար կարծում եմ, որ Արատտա
տեղանունը ծագում է հնդեւրոպական *ar-to- արմատից, հմմտ. հին հնդկ.
ṛta- «սուրբ օրենք, կարգ», ավեստ. arθta- «օրենք, սուրբ իրավունք»,
հուն. ἄρτος «արդար, բարեպաշտ», հայ. արդ-ար - «արդար, ուղիղ,
նշմարիտ, շիտակ»:

Եթե այս մեկնությունը ճիշտ է, ապա Հայկական լեոնաշխարհի

Հայագիտության առ այսօր չլուծված հարցերից է Վանի թագա-
վորությանը աքաղական (ասուրա-բաբելական) արձանագրություննե-
րում տրված անվան՝ Ուրարտուի մեկնությունը: Արվել են մեկնաբանման
բազմաթիվ փորձեր: Աճնպատակ համարելով հարցի պատմագրությանն
ամփոփող առնչվածը՝ ստորեւ կներկայացնենք միայն Ուրարտու անվան մեր
մեկնակերպը:

Ասուրա-բաբելական աղբյուրների Ուրարտուն նույն Աստվածա-
շննչի Արարատ/դն է: Աստվածաշնչի հին ասորական «Պեշիտտո» կոչ-
վող բարգմանության մեջ Արարատ/դը փոխարինվել է Կարդու տեղան-
վամբ⁷: Այս անունը բաղկացած է երկու մասից՝ ki եւ ardu: Ki-ն սեպա-
գրության մեջ նշանակել է «տեղ, երկիր»: Նույն նշանակությունն ունի
նաեւ Ուրարտուի ur- սկզբնավանկը: Բուն տեղանունն է artu կամ ardu,
որն էլ այլ բան չէ, քան Արատտա տեղանվան ժամանակի ընթացքում
փոփոխված տարբերակը: Արատտան նշված ուշ շումերա-աքաղական
դպրոցական բնագրերում հանդիպում է Arata եւ Aratu տարբերակներով:
Դրանց ավելացնելով «տեղ, երկիր» նշանակող ur- սկզբնավանկը՝
կստանանք Urarata եւ Uraratu: Uraratu-ն երկրորդ a-ի սղումով վեր է
անվել Ուրարտուի, իսկ Եսայի մարգարեության Կումրանյան ձեռագրե-
րում Արարատ/դը հիշատակված է Ուրարատ /hwrrt/ ձեով⁸: U - a
ամցման շնորհիվ (հմմտ. օրինակ Ուրուկ - Արեք) Urarata-ն դառնում է
Ararata եւ (բառավերջի ձայնավորի անկումով) Ararat: Աստվա-
ծաշնչային ձեռագրերը մեր երկրի անունը պահպանվել է ոչ միայն
վերջին երկու, այլեւ Ararad ձեով: Վստահորեն կարելի է ասել, որ
Ararad եւ Kardu անունների հիմքում եւս ընկած է միեւնույն
հնդեւրոպական արմատը, իսկ t - d անցումը կատարվել է հայերենի
օրինաչափությամբ (*ar-to - արդ-ար): Ավելացնենք նաեւ, որ

հարավում Թ.ա. 3-րդ հազարամյակում առկա է հնդեւրոպական որեւէ լեզվով
կամ ավելի ճիշտ, բարբառախմբով (հնդարիական կամ հնդիրանական կամ
հայ-հունա-արիական) ներկայացող էթնիկ տարր:

Անհնար չէ նաեւ նույն արմատից բխեցնել Վանի թագավորության
պաշտամունքային գլխավոր կենտրոն Ardini-ի անունը:

7. Մելոնյան Հ. Գ., Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմությու-
նից, Ե., 1970, էջ 77-82:

8. Пиотровский Б.Б. Ванское царство(Урарту), с. 33.

նույն արմատից է ծագում Վանի թագավորության հոգետր կենտրոնի՝ Ardini-ի անունը (Հ. Մարտիրոսյան), մի հանգամանք, որն ավելի համոզիչ է դարձնում մեր մեկնակերպը:

Եզրահանգում. Արատտա, Ուրարտու, Արարատ/դ եւ Կարդու տեղանուններն իրենց տարբերակներով տրվել են միեւնույն երկրամասին, այն է՝ Հայաստան լեռնաշխարհին: Այդ երկրանունները հիմքում ունեն հնդեվրոպական միեւնույն արմատը եւ նշանակել են «սուրբ օրենքների երկիր»:

Միջագետքը սնուցող երկու հզորագույն գետերից մեկը՝ Եփրատը, արադական (ասուրա-բաբելական) աղբյուրներում կոչվում է Purattu: Գետի անունն, ամենայն հավանականությամբ, նրանց է անցել հյուսիսային հատվածներից՝ սուբարեցիներից, որոնք այն կոչել են Urattu կամ Uruttu⁹:

Միանգամայն պարզ է, որ այս պարագայում գործ ունենք a - u անցման հետ, ինչն ակնհայտ է հենց երկու տարբերակների բաղդատումից: Այսինքն՝ երկիրն ու նրանից դուրս հոսող գետը կրել են միեւնույն անունը՝ Արատտա: Ուշագրավ է, որ Արատտա անունով գետ է հիշատակվում Ուրմիա լճի ավազանում (Ք.ա. 8-րդ դար), որի անունը չի բացառվում, որ կապ ունեցած լինի Արատտա երկրի հետ:

Կարելի է ցույց տալ այլ աշխարհագրական անուններ եւս, որոնք կարող են կապվել Արատտայի հետ: Դա եւս թողնելով հետազային՝ անցնենք դիցաբանության ոլորտին:

ՇՈՒՄԵՐ-ԱՐԱՍՏԱ ԱՌԵՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԻՑԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ.

Միջագետքի եւ Հայոց լեռնաշխարհի հազարամյակներ տևած փոխհարաբերություններն իրենց արտացոլումն են գտել հայկական դիցաբանության մեջ: Առանձնապես հիշատակության են արժանի Հայկի եւ Բեյլի¹, Արամի եւ Բարշամի², Արա Գեղեցիկի եւ Շամիրամի³, Վահագնի եւ Բարշամի⁴ մասին պատմող գրույցները: Իսկ Շումեր-Արատտա հարաբերություններն ունեցել են որեւէ արտահայտություն շումերների դիցաբանության մեջ եւ արտացոլվել են նրանց գրական հուշարձաններում: Առաջ ընկնելով ասենք, որ այսօր միջագետքյան գրականության մեջ կարելի է մատնանշել առնվազն երկու դիցապատում՝ նվիրված Միջագետք-Հայաստան առնչություններին, որոնցից մեկում արտացոլված են Շումեր-Արատտա փոխհարաբերությունները⁵:

Շումեր-Արատտա հարաբերությունները, մեր կարծիքով, արտահայտված են շումերական Դումուզի եւ Ինաննա աստվածագույզի պատմության մեջ, որն ավելի ուշ գրի առնված հայկական Արա Գեղեցիկ եւ Շամիրամ դիցավեպի հետ բխում է միեւնույն սկզբնաղբյուրից: Ասվածը հիմնավորելու համար նախ համառոտակի վերհիշենք Արա Գեղեցիկ եւ Շամիրամ դիցավեպը:

Արա Գեղեցիկ եւ Շամիրամ վեպն առավել ամբողջական պահպանվել է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ: Վեպի բովանդակությունը հետևյալն է:

1. Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, քարգմ. ներածությունը եւ ծանոթ. Ստ. Մալխասյանցի, Ե., 1968, էջ 86-89:

2. Նույն տեղում էջ 93-97:

3. Նույն տեղում էջ 97-103:

4. Անանիա Շիրակացի, Մատենագրություն, քարգմ. փոխաբանը եւ ծանոթ. Ա. Գ. Արքահամյանի եւ Գ. Բ. Պետրոսյանի, Ե., 1979, էջ 95-96:

5. Առաջինը Դումուզի եւ Ինաննա աստվածագույզի պատմությունն է, որի մասին կիսովի հանգամանորեն: Երկրորդը «Ակիտու տոնահանդես» կոչվող բաբելոնյան բնագիրն է, որն անմիջական կապ չունի Արատտայի հետ (տե՛ս ծանոթ. 39):

9. Аветисян Г. Государство Митанни, с. 25.

Երբ Հայաստանում իշխում էր Հայկի յոթերորդ սերունդ Արան, որին հույժ գեղեցկության շնորհիվ Գեղեցիկ էին կոչում, Ասորեստանում իր ամուսնու՝ Նինոսի մահից հետո զահ է բարձրանում Շամիրամը (հունական աղբյուրներում Սեմիրամիս): «Այրասիրտ ու վավաշոտ» Շամիրամը, որ տարիներ ի վեր բուռն զգացմունքներ էր տածում Արայի նկատմամբ, պատգամախոսների միջոցով փորձում է համոզել Արային՝ կնության առնել իրեն, փոխարենը խոստանալով Ասորեստանի զահը: Արան, սակայն, մերժում է: Շամիրամը դիմում է պատերազմի, բայց այդ պատերազմում զոհվում է նաև Արան: Շամիրամն իր աստվածների միջոցով փորձում է վերակենդանացնել Արային⁶, բայց նրա դին նեխում է: Այդ ժամ Շամիրամն իր հոմանիներից մեկին ներկայացնում է իբրև հարություն առած Արա, եւ հայերը խաղաղվում են: Պատերազմին հետևում են բազում շինարարական աշխատանքներ, Հայաստանի իշխանությունը հանձնվում է Արայի որդուն՝ Արայան Արային, որն Արայի մահվան ժամանակ տասներկու տարեկան էր: Արայան Արան ունենում է արու զավակ՝ «շատ գործունյա, հանճարախոս Անուշավան Սոսանվերին», որը «պաշտամունքի համաձայն նվիրված էր Արմենակի՝ Արմավիրում գտնվող սոսի ծառերին»⁷:

Դիցավեպը գրեթե նույն բովանդակությամբ պատմվում է նաև Սեբեոսի մոտ⁸:

Ինչպես ճիշտ նկատվել է ուսումնասիրողների կողմից, վեպը ենթարկվել է քրիստոնեական միջավայրի ազդեցությանը, իսկ նրա նախնական պատման մեջ Արան պետք է հարություն առած լիներ: Այդ է վկայում Թովմա Արծրունու տեղեկությունը Լեզք գյուղի մասին, «որ հույժ գեղեցիկ առասպելաբանում են Շամիրամի կտրիճներից սպանված գեղեցիկ զորականների վերքերի սպիանալու մասին»⁹: Նույնի վկայու-

6. Ըստ խորենացու Շամիրամն իր աստվածների միջոցով է փորձում վերակենդանացնել Արային, իսկ ըստ Սեբեոսի, Արային վերակենդանացնողների դերում հանդես են գալիս արալեզները (Պատմութիւն Սեբեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն (արտատպված Ք.Պատկանյանի 1879թ. հրապարակությունից), Թիֆլիս, 1912, էջ 8):

7. Մովսես Խորենացի, նշվ. աշխ., էջ 105-106:

8. Պատմութիւն Սեբեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն, էջ 7-9:

9. Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն Արծրունյաց տան, բնագիրը

թյունն է նաև պատերազմից հետո Հայաստանի տիրակալի Արա կոչվելը: Որ արալեզները, ըստ հայոց հավատալիքների, հարություն են տալիս մարտադաշտում ընկած քաջերին, լավագույնս ցույց է տալիս Մուշեղ Մամիկոնյանին արալեզների օգնությամբ հարություն տալու փորձը, որի մասին պատմում է Փավստոս Բուզանդը¹⁰: Պատահական չէ նաև, որ արալեզները ուշադրության են արժանացել Եզնիկ Կողբացու¹¹, Դավիթ Անհաղթի¹² եւ այլոց երկերում:

Արայի մասին ուշագրավ տեղեկություններ են պարունակում հունական աղբյուրները: Պատմոնը «Հանրապետություն» աշխատության մեջ պատմում է Էրոսի՝ Արմենիոսի որդու մասին, որը ցեղով Պամփոնյայից (Փոքր Ասիա) էր: Պատերազմի դաշտում զոհվելուց տասներկու օր հետո¹³, երբ պատրաստում էին դին այրել, նա վերակենդանանում է և պատմում է անդրշիրիմյան աշխարհի մասին¹⁴:

Ընդլիճի պապիրուսների հավաքածուից գտնվել է 1893 թվին հրատարակվել է մի սիրավեպ, որի բովանդակությունը հետևյալն է (ըստ Ադոնցի)։

Նինոսը, դեռևս 17 տարեկան երիտասարդ, սիրահարվում է հա-

իրատ, պատրաստեց, թարգ. եւ ծանոթ. Մ. Վարդանյանը, Ե., 1978, էջ 334-335: Բնագրի «գալրացն գեղեցիկ» արտահայտությունը Ն. Բյուզանցիին առաջարկել է սրբագրել «գԱրայն Գեղեցիկ» (նույն տեղում, էջ 524, ծանոթ. 220):

10. Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն հայոց, թարգմ., ներածությունը եւ ծանոթ. Սո. Մալխասյանցի, Ե., 1968, էջ 276:

11. Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, թարգմ., ներածությունը եւ ծանոթ. Ա. Ա. Աբրահամյանի, Ե., 1970, էջ 77-78:

12. Դավիթ Անհաղթ, Փիլիսոփայության սահմանումները, Երկեր, թարգմ., առաջաբանը եւ ծանոթ. Ս. Ս. Արեշատյանի, Ե. 1980, էջ 35:

13. Ըստ Մովսես Խորենացու, Արա Գեղեցիկին փոխարինում է Արայան Արամ, որն Արա Գեղեցիկի զոհվելու ժամանակ 12 տարեկան էր: Պատմոնի երկում Էրոսը հարություն է առնում զոհվելուց 12 օր հետո: 12 թվի կրկնությունը երկու տեղում, թերեւս, պատահական չէ: Ի դեպ Արան Հաբեթի ստեղծարարության մեջ տասներկուերորդ սերունդն է:

14. Платон, Республика.-Сочинения, М., 1929, X, с. 614.

Հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Մատիկյան Ա. Հ., Արա Գեղեցիկ,

գիվ 13 տարեկան իր զարմոհում: Նրանց մայրերն, ուրեմն, քույրեր են: Նիհոսի մայրը կոչվում է Թամբե, իսկ երիտասարդ աղջկա մայրը՝ Դարկեյա: Նիհոսը տեսակցում է իր մորաքրոջ հետ եւ դժգոհություն հայտնում, որ իրեն թույլ չեն տալիս ամուսնանալու իր սիրեցյալի հետ, որովհետեւ նրան գտնում են շատ երիտասարդ, եւ ինքը պետք է դեռ երկու տարի սպասի: Երիտասարդ աղջիկն իր կողմից կարծես ասելիք ունի մորաքրոջը, ուրեմն՝ Նիհոսի մորը, բայց ամոթխածաբար կարմրում եւ շփոթված ետ է քաշվում: Երկու մայրերն ընտանեկան խորհուրդ են կազմում, որի հետեւանքը հայտնի չէ՝ այդ հատվածը վնասված լինելու պատճառով: Ապա Նիհոսը պատրաստվում է արշավել Հայաստան: Նրա բանակը, բաղկացած հելլեններից, կարիացիներից եւ միջագետքցիներից, հաշվում է 70 հազար հետեւակ, 30 հազար հեծյալ եւ 150 փիղ: Նիհոսը հաղթահարում է ճանապարհի դժվարությունները, անցնում գետերը եւ գալիս ճամբարում դաշտում: Տասն օր հետո պատերազմն սկսում է: Պատմության շարունակությունը պահպանված չէ (Ադոնցն այն կարծիքն է հայտնում, որ պատերազմի ուղղությունը պատահական չէր. Հայաստանում էր գտնվում այն աղջկա սերը՝ Նիհոսի մրցակիցը): Ջնջված տեղերում որոշակի կադացվում է օ՛ր էրոս, իսկ մի քիչ հետո՝ Արմենի¹⁵:

Այս պատմության աղջիկը, որի անունը չի նշվում (գուցե պակասում է բնագրի աղճատվածության պատճառով) Շամիրամիսն է (Շամիրամը), որը Դիոդորոս Սիկիլիացու հաղորդած ավանդության մեջ¹⁶ հանդես է գալիս իբրեւ Դերկետոյի (այստեղ՝ Դարկեյա) դուստր եւ Նիհոսի կին: Ավելացնենք նաեւ, որ պապիրոսում պահպանված Տրայանոս կայսեր անվան հիման վրա այն թվագրվում է Ք.ա. 1-ին դարով¹⁷:

Դիոդորոս Սիկիլիացին, պատմելով Նիհոսի եւ Շամիրամի մասին, գրում է, որ Նիհոսը բակտրիական արշավանքից առաջ արշավեց Արաբիա, որի թագավորի անունը Արայոս էր, ապա՝ Հայաստան, ուր իշխում

էր Բարզանես անունով արքան¹⁸: Ն. Ադոնցը ենթադրում է, որ տեղի է ունեցել անունների շփոթություն եւ Արայոսը Հայաստանի արքայի անունն է¹⁹: Այս կարծիքը մեզ խիստ հավանական է թվում:

Պատարքոսին վերագրվող մի երկում պահպանվել է ավանդություն, ըստ որի Հայաստանում Արաքսի մոտերքում գտնվում էր մի լեռ, որն իր անունը ստացել էր ուն Դիոփորոսից: Դիոփորոսը ծնվել էր Միթրաչի (Միհրի) բեղմնավորած քարից եւ ուզում էր չափվել Արեսի հետ: Սակայն նա սպանվում է Արեսից եւ աստվածների կողմից փոխակերպվում լեռան²⁰:

Գր. Ղափանցյանը «Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը» աշխատության մեջ մանրամասնորեն ցույց է տալիս Արա անվան տարածումը Հայաստանից հսկայական հեռավորության վրա²¹: Արեսը նախապես չի եղել հունական աստված, նրա պաշտամունքը հույներին է անցել փոյուզացիներից²², իսկ Արեսի պաշտամունքը (կամ զոհն անունը) նրանց անցել է հայերից²³: Թերեւս, Արա Գեղեցիկ եւ Շամիրամ դիցավեպի արձագանքը կամ ազդեցությունը պետք է համարել Արես-Ափրոդիտե-Հեփեստոս աստվածային եռյակի պատմությունը, որում Հեփեստոսը Ափրոդիտեի ամուսինն է, եւ չնայած դրան, Ափրոդիտեն Արեսի սիրեցյալն է (հմտ. Արա-Շամիրամ-Նիհոս պատմության հետ): Ափրոդիտեի Արեսից ունեցած զավակներից մեկի ունունը Էրոս է²⁴: Եթե ենթադրենք, որ Պատմի հիշատակած Էրոսը ոչ թե Արա Գեղեցիկն է, այլ Արեսի որդին, ապա կատացվի, որ Արեսը նույն Արմենիոսն է:

Արանք են այն հիմնական հիշատակությունները Արա Գեղեցիկ-Շամիրամ դիցավեպի մասին, որ պահպանվել են հայ եւ հույն մատենագրության մեջ: Մեռնող ու հառնող աստծո եւ մարմնական սիրո, պատե-

վիեննա, 1930, էջ 256-257:

15. Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Ե., 1972, էջ 375-376:

16. Դիոդորոս Սիկիլիացի, Պատմական գրադարան, էջ 14-16:

17. Ադոնց Ն., Հին հայոց աշխարհայացքը, «Հայրենիք», Բոստոն, հոկտեմբեր, 1926, էջ 43-45:

18. Դիոդորոս Սիկիլիացի, նշվ. աշխ., էջ 16:

19. Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 376:

20. Ադոնց Ա., նշվ. աշխ., էջ 371:

21. Ղափանցյան Գր., Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Ե., 1944, էջ 69-66:

22. Мифы народов мира (МНМ), т.1, М., 1980, с. 101 (հոլվածը գրել է Ա. Ֆ. Լոսեր):

23. Մատիկյան Ա. Հ., Արա Գեղեցիկ, էջ 314-315: Ղափանցյան Գր., Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, էջ 73-74:

24. Դիցաբանական բառարան, Ե., 1985, էջ 42:

րագմի ու տոփանքի աստվածուհու մասին պատմության այս մոտիվն ունեն շատ ժողովուրդներ²⁵։ Ստորեւ քննության կառնվի շումերական Դումուզի-Ինաննա աստվածագույզի մասին հյուսված շումերական ավանդությունը, որը մեր կարծիքով, հայկական Արա Գեղեցիկ եւ Շամիրամ վեպի հետ ունի ոչ միայն թեմատիկ ու մոտիվային նմանություն, այլ նաեւ ազգակցություն։

Դումուզիի եւ Ինաննայի մասին մեզ են հասել շումերական բազմաթիվ երգեր, որոնք ներկայացնում են «Դումուզի եւ Ինաննա» դիցավեպի առանձին դրվագները։ «Ինաննան ամուսին է ընտրում» երգում²⁶ Ինաննայի ձեռքի համար պայքարում են լեռնական հովիվների աստված Դումուզին եւ երկրագործ աստված Էնկիմդուն։ Արեւի աստված Ուրուն եւ Դումուզին կարողանում են համոզել Ինաննային, որն էլ, ի վերջո, ընտրում է Դումուզիին։ Հաջորդ դրվագում Դումուզին եւ Էնկիմդուն վիճում են, բայց Էնկիմդուն տեղի է տալիս, իսկ Դումուզին Էնկիմդուին հրավիրում է իր հարսանիքին։ Այս երգի պատմությունը համեմատելի է վերը հիշված բեռլինյան պապիրուսի սիրավեպի հետ. իրենց բնոռ զծերով նույնն են Ինաննան եւ Շամիրամը, Էնկիմդուն, որը միջազետքյան երկրագործության աստվածն է, նույնանում է Միջազետքի արքա Նինուսի հետ (երկունս էլ անհաջողակ են իրենց սիրո մեջ), իսկ լեռնական հովիվների աստված Դումուզին՝ Էրուսի հետ, որի երկիրը Հայաստանն է։ Դումուզին եւս ներկայացրել է Հայկական լեռնաշխարհը (այդ մասին՝ ստորեւ)։

Դումուզիի եւ Ինաննայի ամուսնության մասին պատմող մի այլ երգում²⁷ Դումուզին այլեւս մրցակից չունի։ Նա իր քաղաքից գալիս է պահանջելու Ինաննայի ձեռքը։ Սկզբում Ինաննան տատանվում է, բայց մոր խորհրդով հազնվում է շքեղությամբ, լայն բացում է դռները փեսացուի առաջ։ Նրանք գրկախառնվում են եւ Դումուզին Ինաննային տանում է «իր աստծո քաղաքը»։

Ինաննան շումերների մարմնական սիրո, պատեազմի եւ տոփանքի

25. Օրինակ՝ շումերական Դումուզի եւ Ինաննա, եգիպտական Օզիրիս եւ Իզիդա, բաբելա-ասորական Թամուզ եւ Իշթար, փոյուզիական Աստիս եւ Կիբլա, հունական Ադոնիս եւ Ափրոդիտե եւ այլն։

26. Крамер С.Н. История начинается в шумере, с. 165-168.

27. Крамер С.Н., Եզվ. աշխ., էջ 182։

աստվածուհին է, նրա պաշտամունքի կենտրոնը Ուրուկն է, որի հովանավոր աստվածուհին է ինքը։ Դումուզին մեռնող ու հառնող աստված է, լեռնական հովիվների հովանավորը եւ եկել էր Ինաննայի մոտ (Ուրուկ) «իր աստծո քաղաքից»։ Դումուզիի եւ Ինաննայի երկխոսություն-վեճը ներկայացնող «Եթե իմ մայրը չլիներ» երգում²⁸ ի պատասխան Ինաննայի, որը փորձում է նսեմացնել Դումուզիին, վերջինս ասում է.

15. Գեշտինաննան²⁹ քո քրոջից վատ չէ։

Ինաննա, արժանապատիվորեն խոսք փոխանակենք։

Ես ինքս Ուրու³⁰ աստծոց վատ չեմ։

Նինեզալլա³¹, խորհրդակցենք հանգիստ։

Էնկի³² աստված Զուենից³³ վատ չէ։

20. Ինաննա, արժանավորեն խոսք փոխանակենք։

Տուրտուր³⁴ աստվածուհին Նինգալից³⁵ վատ չէ։

Այս բանավեճից ակնհայտ է Դումուզիի եւ Ինաննայի տարբեր աստվածային ընտանիքների պատկանելը։ Շումերական դիցաբանության հաճաձայն (որն իր մեջ էր ընդգրկում նաեւ տիեզերագիտական սրատկերացումները) ի սկզբանե հավերժորեն գոյություն է ունեցել նախաստեղծ օվկիանոսը։ Նրանից ծնվել է տիեզերական լեռը՝ կազմված միասնական երկրից ու երկնքից։ Երկնքի աստծո (Անի) եւ երկրի աստվածուհու (Կի) մերձեցումից ծնվում է երեքի (օդի) աստված Էնլիլը, որին

28. ՀԱՊ, էջ 63-65։

29. Գեշտինաննա Դումուզիի բույրն է։ Նրա անունը նշանակում է «երկնային խաղողի վազ»։

30. Ուրուն շումերների արեւի աստվածն է։ Նա համարվել է երկնքի աստված Անի /Կամ լուսնի աստված Սինի/ որդին եւ Ինաննա աստվածուհու եղբայրը։

31. Ինաննա աստվածուհու անուններից մեկն է, բառացի՝ «տիրուհի»։

32. Էնկին համաշխարհային օվկիանոսի, ստորերկրյա ջրերի եւ իմաստության աստվածն է շումերների հավատալիքներում, համարվել է Դումուզիի հայրը։

33. Զուենը (Սուենը) հայտնի է նաեւ Սին եւ Նաննա անուններով։ Լուսնի աստվածն է եւ համարվել է երեքի (օդի) աստծո՝ Էնլիլի որդին։

34. Դումուզի աստծո մայրը։

35. Ինաննա աստվածուհու մայրը։

շումերները մեծարում էին իբրեւ գլխավոր գերագույն աստծո: Էնլիլի եւ մոր՝ երկրի աստվածուհու մերձեցումից ծնունդ առան բնությունը, կենդանական եւ մարդկային աշխարհները: Էնլիլից եւ Նինլիլ աստվածուհուց ծնվեց լուսնի աստված Սինը (Սուեն, Ջուեն, Նանենա): Իսկ լուսնի աստծուց եւ Նինգալ աստվածուհուց ծնվեցին արեւի աստված Ուբուն եւ նրա քույրը՝ Ինաննա աստվածուհին³⁶:

Այսպիսին է շումերական աստվածների ծննդաբանությունը: Դրանում բացակայում են Դումուզին, նրա քույրը, մայրը եւ նույնիսկ հայրը՝ Էնկի աստվածը, որն Անի, Էնլիլի եւ Նինխուսագի հետ մտել է շումերական աստվածների գերագույն քառյակի մեջ եւ եղել է ջրերի եւ իմաստության աստվածը շումերական դիցաբանում: Շումերների ջրի պաշտամունքը սերտորեն աղերսվում էր Հայաստանից սկիզբ առնող Եփրատ եւ Տիգրիս գետերի հետ. Էնկի աստվածը պատկերվել է ձեռքին սկին բռնած, որից հոսում է Եփրատն ու Տիգրիսը խորհրդանշող երկու ջրաշիթ³⁷: Շումերական քաղաքակրթությունը ժառանգած աքաղների գրականության մեջ Էնկի աստվածը հանդես է գալիս Հայա անունով³⁸: Բաբելոնյան «Ակիտու տոնահանդես» կոչվող մի բնագիր պահպանել է Հայայի եւ Բել-Մարդուկի պատմությունը, որը փաստորեն, Մովսես Խորենացու միջոցով ավանդված Հայկի եւ Բելի պատմության բաբելոնյան տարբերակն է³⁹: Նրանում Բել-Մարդուկը⁴⁰ նույնանում է հայ-

կական ավանդության Բելի հետ⁴¹, իսկ Հայան՝ Հայկի: Էրայից (Հյուսիսային Սիրիա) գտնված գրավոր աղբյուրներում (Ք.ա. 23-րդ դար) Հայկական լեոնաշխարհի բնակիչները (Արմի եւ Ազի քաղաքներից) կոչվում են «Հայայի որդիներ»⁴² (հմմտ. մեր երկրի ու ժողովրդի Հայկի անունով կոչվելն ըստ Խորենացու): Վերոհիշյալ փաստերը խոսում են հոգուտ Էնկի-Հայա աստծո Հայկական լեոնաշխարհի հետ կապված լինելու: Հայկական լեոնաշխարհի հետ է կապված նաեւ նրա որդի Դումուզին: Ըստ «Էնմերքարը եւ Արատտայի գերագույն քույրը» վիպերգի Դումուզին Արատտայի հովանավորն է, արատտացիները՝ նրա բնորոշ ժողովուրդը:

567. Մարդիկ Արատտայի՝ գերադասվածները մյուս

մարդկանցից,

568. մարդիկ, որոնց Դումուզին զատեց մյուս մարդկանցից...⁴³

Այժմ, երբ պարզված է Ինաննայի՝ Միջագետքը, իսկ Դումուզիի՝ Հայկական լեոնաշխարհը ներկայացնելը, դառնանք Դումուզի եւ Ինաննա դիցավեպին: Շումերական երգերի մի շարք⁴⁴ պատմում է Ինաննայի ստորերկրյա թագավորություն՝ «անվերադարձ աշխարհ» իջնելու (որ եւս ցանկանում էր հաստատել իր իշխանությունը), այնտեղ նրա ամենաջողության ու դեւերի հետ վերադառնալու մասին: Դեւերն ու դարձված էին Ինաննայի հետ, որպեսզի որեւէ աստծո նրա փոխարեն

36. Крамер С.Н. История начинается в Шумере, с. 99-126.

37. Գավուրեյան Մ., «Վերին ծովի» տեղադրությունը.-ԼՀԳ 1977, 2, էջ 95:

38. «Հ» հնչյունի համար սեպագիրն առանձին նշան չի ունեցել եւ այն գրվել է «խ» կամ բաց է թողնվել: Աֆղական աղբյուրներում այս աստծո անունը հանդիպում է երկու տարբերակով՝ խայա եւ էյա: Եթե սույն աստծո անվան սկզբնատառը «խ» էր, ապա երկրորդ ձեւը պետք է լիներ «խեյա», մինչդեռ այդպես չէ: Նշանակում է՝ անվան սկզբնատառը եղել է «հ», իսկ անունը հնչել է «Հայա»:

39. Ջանոյան Գ., «Բաբելոնի Ակիտու տոնահանդես» սեպագիր արձանագրությունը, «Գարուն», 1990, թիվ 2, էջ 95: Հոդվածագիրն այդ բնագիրը համարում է Հայկի եւ Բելի իրական-պատմական անձնավորություններ լինելու փաստ: Մեր կարծիքով այն դիցապատում է:

40. Մարդուկը Ք.ա. 22-րդ դարից ի վեր հայտնի է իբրեւ Բաբելոն փառաքի հովանավոր աստված, իսկ առաջին բաբելոնյան իարստության ժամանակաշրջանից (Ք.ա. մոտ 1894-1595 թթ) դառնում է Շումերի եւ Աֆղի գըլ-

խավոր աստվածը:

41. Ինչ դիցանում են ունի սեմական ծագում եւ նշանակում է «տեր, տիրակալ»: Աֆղական եւ ասորա-բաբելական դիցաբանության մեջ այն տրվել է աստվածներից մի ֆանիսին, հատկապես Էնլիլին եւ Մարդուկին (МНМ, т.1, с. 126 հոդվածը գրել է Վ. Կ. Աֆանասևան): Հայկական ավանդության մեջ Բելը Հայկի հակառակորդն է, միջագետքյան բռնատիրության մարմնավորը:

42. Иванов Вяч.Вс. Выделение разных хронологических слоев в древнеармянском и проблема первоначальной структуры текста гимна Ва(х)агну, ՊԲՀ, 1983, թիվ 4, էջ 30-33:

43. "Энмеркар и ...", с. 218.

44. Դրանք են՝ «Մեծ երկինքներից մեծ ընդերքներին», «Փոքր դեւերը բացում են երկինքը, մեծ դեւերը խոսք են ասում», «Սրտի զանգատներով» «Կա» մայրամուտի տիրակալին» (ՀԱՊ, էջ 66-93):

տանեին «անվերադարձ աշխարհ»։ ստորերկրյա թագավորության ամենագոր օրենքների համաձայն, այնտեղից ելնողը պետք է իր փոխարեն ուղարկեր իրեն հավասարագոր որեւէ մեկին։ Եւ ահա Ինաննան ունենալով դեւերի զորությունը (հմմտ. Շամիրամի դյուբանքի հետ)՝ հանդիպում է երկու աստծո։ Սրանք սարասփահար ընկնում են գետին եւ թավալվում Ինաննայի դիմաց, որն էլ շոյված ինքնասիրությամբ կյանք է շնորհում այդ աստվածներին եւ ուղեւորվում Ուրուկ, ուր իշխում էր իր ամուսին Դումուզին։ Ի տարբերություն ճախորդ աստվածների՝ Դումուզին արքայավայել հանդերձավորվում է եւ բազմելով զահին՝ չի խոնարհվում Ինաննայի առաջ (հմմտ. Արայի մերժողական պատասխանը Շամիրամին)։ Կատաղած նրա պահվածքից՝ Ինաննան «մահվան հայացք» է գցում Դումուզի վրա եւ նրան հանձնում դեւերին (հմմտ. Շամիրամի «գորբի բազմությամբ» Արայի վրա հարձակվելը եւ Արայի զոհվելը)։ Շումերների արեւի աստված Ուբուի օգնությամբ (որն Ինաննայի եղբայրն էր) Դումուզին ազատվում է դեւերի ձեռքից (հմմտ. Շամիրամի խոսքը. «Եւ իմ աստվածներին հրամայեցի նրա վերքերը լիզել, եւ նա կրկենդանանա») եւ փախչում քրոջ մոտ։

35. Լեռնային օձի պես լեռներում սողաց։

Դումուզին։ Նա բազեի պես, ադազաթեւ թռչնի պես տաքավ իր հոգին,

37. Եւ Գեշտինաննայի մոտ բերեց իր հոգին⁴⁵։

Լեռնական հովիվների աստված Դումուզին փախչում եւ ապաստան է գտնում լեռներում՝ քրոջ մոտ, ուր եւ պիտի գտնվեր նրա երկիրը՝ Արատտան։ Այնուհետեւ երգերը պատմում են դեւերից Դումուզի հետապնդման մասին՝ հիշատակելով երկու տեղանուն՝ Արայի եւ Շուբարի (կամ Կուբարի)։ Դեւերին ի վերջո հաջողվում է բռնել Դումուզին եւ շումերական այլ գրավոր հուշարձաններում նրան հանդիպում ենք ստորերկրյա թագավորությունում⁴⁶։ Իսկ աքադական «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպում Իշթարին (շումերական Ինաննային փոխարինողը աքադական աղբյուրներում) ուղղված խոսքում Գիլգամեշին ասում է.

45. ՀԱՊ, էջ 80։

46. Ուր-ճամմուի մահվան ողբում եւ Գիլգամեշի մահվան մասին բնագրում Դումուզին հանդիպում է մեռյալների աշխարհում (MHM, т.1, с. 409-410, հոդվածը գրել է Վ. Կ. Աֆանասևան)։

45. Դումուզին՝ ամուսնուն քո պատանեկության,

46. Դու տարեց-տարի ստիպել ես հեկեկալ⁴⁷։

«Տարեց-տարի հեկեկալը», հավանաբար, արտացոլում է Դումուզի (հմմտ. հայկական Արայի հետ), իբրեւ բնության աստծո, ամեն տարի մեռնելու եւ հաջորդ տարի հառնելու պատկերացումը։

Ինչպես նշվեց, Դումուզի երկրում հիշատակվում է երկու տեղանուն՝ Արային եւ Շուբարին (Կուբարին)։ «Շումերական արքայացանկում» Դումուզի մասին ասվում է, որ «նրա քաղաքը եղել է Կուբարին (Շուբարին)⁴⁸»։ Շուբարի (Կուբարի) անունով հայտնի է Էրեդու⁴⁹ քաղաքի մի մասը։ Էրեդուի մի մասն ու Դումուզի երկրի Շուբարին (Կուբարին) չեն կարող նույնը լինել, որովհետեւ վերջինս հիշատակվում է լեռնային շրջանում, իսկ Էրեդուն հարթավայրային քաղաք է։ Բացի այդ, հայտնի է, որ Դումուզին Արատտայի հովանավոր աստվածն է եւ տրամաբանական կլիներ այս երկու տեղանունը (կամ նրանց հետագա հիշատակումները) որոնել Արատտայի տարածքում։

Եթե ճիշտ է տեղանվան Շուբարի ընթերցումը, ապա այն կարելի է նույնացնել ասորա-բաբելական աղբյուրների Շուբարի (ավելի ուշ՝ Շուբրիա կամ Շուբրե) երկրանվան հետ, որը տեղադրվում է Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արեւմտյան շրջանում⁵⁰։ Եթե տեղանունը պետք է ընթերցել Կուբարի, ապա այն կարելի է նույնացնել Աշուրնասիրպաի Ք.Ա. 866 թվին հիշատակած Կուբբու երկրանվան հետ, որն ըստ Ն. Ադոնցի, պահպանվել է հետագայի Գիբբու, ապա Կուպ-Դադ տեղանուններում։ Կուբբուն տեղադրվում է հարակից տարածքում Եփրատի ոլորանում⁵¹։

Արայի տեղանունը համեմատելի է ասորեստանյան աղբյուրների

47. ՀԱՊ, էջ 128։

48. Jacobsen Th. The Sumerian King List, p. 88.

Այս տեղանունը սովորաբար ընթերցվում է Շուբարի (Дьяконов И.М. Общественный и государственный строй древнего Двуречья, Шумер, с. 170)։

49. Էրեդուն Էնկի աստծո (տե՛ս ծանոթ. 32) պաշտամունքի կենտրոնն էր։ Քաղաքի անունը նշանակել է «բարի բաղաբ»։ Քաղաքը գտնվել է Եփրատի ափին, Շումերի հարավում եւ համարվել է շումերների հնագույն բաղաբը։

50. Շուբրիա երկրի մասին մանրամասն տե՛ս Саркисян Д.Н. Страна Шуб-рия, Е., 1989։

51. Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 73։

Արանի (Արան, Արանե) երկրամասի (տեղադրվում է Եփրատի միջին հոսանքում՝ Դիարբեքիից արեւմուտք) եւ Պտղոմեոսի Մեյխտենեի մոտակայքում հիշատակված Արանե կայանի անվան հետ⁵²: Մինչեւ 1915 թվի հայերի ցեղասպանությունը Հայկական Տավրոսով Եփրատի անցման շրջանում պահպանվել էր երկու բնակավայր՝ Արըլ եւ Օրուլ անուններով⁵³: Ուշագրավ է, որ գյուղերի մոտ գտնվող սուրբ համարվող մի աղբյուրի հետ կապված հավատալիքները հիշեցնում են բնության զարթոնքի եւ մեռնող ու հառնող աստծո պաշտամունքին բնորոշ գծեր⁵⁴: Չի բացառվում նաեւ, որ հայկական հավատալիքներում հարություն տվող արալեզների անվան հիմքում ընկած լինի Արալի տեղանունը: Դեռեւս Ա. Հ. Սեյքը գտնում էր, որ արալեզ անվան վերջին -եզ-ը մասնիկ է, որի հետ համաձայնելով, Գր. Ղափանցյանը ցույց է տալիս նույն մասնիկով կազմված այլ անուններ եւ⁵⁵: Սեյքը արալ- հիմքը կապում էր շումերների ստորերկրյա թագավորության Արալի անվան հետ: Մեզ ավելի հավանական է թվում արալեզ անվան կապը շումերական երգերում հիշվող Արալիի հետ, որն, ամենայն հավանականությամբ, գտնվել է Տավրոսի լեռներում, ուր մինչեւ 20-րդ դարի սկիզբը պահպանվել են մեռնող ու հառնող աստծո պաշտամունքը հիշեցնող հավատալիքներ⁵⁶:

52. Ադոնց Ն., Նշվ. Նշխ., էջ 43: Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Ե., 1986, էջ 390-391:

53. Պատմություն Անթեպի հայոց, աշխատասիրեց եւ խմբագրեց Գ. Ա. Սարաֆեան, հատոր Ա, Լոս Անջելես, 1953, էջ 74, (բաժինը գրել է Ե. Քասունին):

54. Քրիստոնեության շրջանում նրա մոտ գտնվող մատուռը վերանվանվել է Ս. Սարգիս, իսկ աղբյուրը՝ Ս. Սարգիս-սու (Պատմություն Անթեպի հայոց, էջ 75):

55. Ղափանցյան Գր., Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, էջ 10-12:

56. Շումերական երգերի Արալին տեղադրելով Հայկական Տավրոսով Եփրատի անցման շրջանում, ամենեւին չենք բացառում, որ այն կարող էր գտնվել Վանա լճի արեւելքում հիշատակվող Արալեզ (Լեզ) գյուղի եւ դաշտի տարածքում: Այդ տարածքում Արա Գեղեցիկի մասին հավատալիքները պահպանվել են միջնադարում (տե՛ս ծանոթ. 9), որոնց արձագանքները հասել են մինչեւ 20-րդ դար (տե՛ս Սրվանդտյանց Գ., Երկեր, հ.1, Երեւան, 1978, էջ 52: Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 377-379):

Ամփոփելով ասվածը՝ տեսնում ենք, որ Արալին ու Շուբարին (Կուբարին) կարելի է տեղադրել Արատտայի տարածքում: Ինչ վերաբերում է Շուբարի (Կուբարի) տեղանվան, ինչպես նաեւ այլ տեղանունների ու դիցանունների Հայկական լեռնաշխարհում եւ Միջագետքում հանդիպելուն, ապա դա պետք է բացատրել ապագա շումերական քաղաքակրթության կրողների վերը հիշված գաղթի հանգամանքով, որը կատարվել է Հայկական լեռնաշխարհի հարավից եւ Հյուսիսային Միջագետքից դեպի Հարավային Միջագետք⁵⁷: Հավանաբար, նախքան այդ գաղթն էլ Հայկական լեռնաշխարհի բնիկների եւ նրանց հարավային հարեւանների մոտ ստեղծվել է այն պատմությունը, որը սյուժետային հիմք է հանդիսացել շումերական Դոմուդի եւ Ինաննա, հայկական Արա Գեղեցիկ եւ Շամիրամ դիցավեպերի համար: Երկու պատմությունների մեջ էլ Հայկական լեռնաշխարհը (Արատտա, Հայաստան) ներկայացնում է դրական գծերով (վեհանձն, հպարտ, գեղեցիկ, ընտանեւոր, հավատարիմ) օժտված արական կերպարը, իսկ Միջագետքը (Շումեր, Ասորեստան) ներկայացնում է իգական կերպարը, որը գոռոզ է, այրասիրտ, վավաշոտ, իշխանատենչ եւ դառնում է իր սիրեցյալի մահվան պատճառը: Տվյալ դեպքում փոխառությունների մասին խոսք լինել չի

57. Նման կարգի նույնություններից կարելի է նշել Նիբուր (Արարտու) լեռան եւ շումերական Նիբուրու (Նիպուր) քաղաքի անունների նույնությունը: Ուշագրավ է, որ եւ լեռը, եւ քաղաքը եղել են նույն նշանակությամբ աստվածների (Թեշուբ եւ Էնլիլ) պաշտամունքի կենտրոններ (համադրությունը Ս. Գ. Հմայակյանինն է): Կարծիք է հայտնվել Սասունի (Շուբրիայի) Սիմ եւ Մարաթուկ լեռների միջագետքյան Սին եւ Մարդուկ դիցանունների հետ առնչվելու մասին (համադրությունը Բ. Մ. Թորոսյանինն է, տե՛ս Հմայակյան Ս. Գ., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Ե., 1990, էջ 97): Նեմրուք լեռնանունը եւ նրա հետ կապված հայկական առասպելը (Пютровский Б.Б. Вишаны. Каменные статуи в горах Армении, Л., 1939, с. 39)

կապվում են Նիմուրքա աստծո եւ նրա մասին Վանա լճի շրջակայում գոյատեւած մի առասպելի հետ (Ղափանցյան Գր. Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, էջ 16): Միջագետքի քաղաքներից մեկի հովանավոր աստծո անունն էր Շարա. այդ անունով հայտնի է Հայկի թոռներից մեկը՝ Շիրակի անվանադիրը: Շումեր անվան բացատրության հնարավոր տարբերակներից մեկն

կարող, քանզի այդ դեպքում փոխառող ժողովուրդն իր հերոսին կօժտեր դրական, իսկ հակառակորդին՝ բացասական գծերով, սակայն երկու պատմության մեջ էլ կերպարներն անփոփոխ են: Երկու հարեւան ժողովուրդների (իսկ հարեւան են եղել նաև Բ.ա. 6-րդ հազարամյակում եւ ավելի վաղ) ստեղծված այս ավանդապատումը հնարավոր է, որ եղած լինի արտահայտությունը նրանց միջեւ գոյություն ունեցած միջցեղային ամուսնությունների⁵⁸: Բ.ա. 3-րդ հազարամյակում այդ պատմության շումերական տարբերակը գրի է առնվել Միջագետքում, իսկ հայկական տարբերակը նորաստեղծ հայկական գրով գրի առնվեց ավելի ուշ՝ Բ.հ. 5-րդ դարում, երբ պատմության թատերաբեմից վաղուց հեռացել է մոռացության էին մատնվել Շումերն ու Արատտան, իսկ նրանց փոխարինել էին Ասորեստանն ու Հայաստանը:

Վերջում առանց մանրամասն հիմնավորման, կուզենայինք ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացնել «Հայկ եւ Բել» դիցավեպի ակունքներին վերաբերող մեր ենթադրությունը, որը դեռեւս կարիք ունի համաձայնի ուսումնասիրության ու հիմնավորման:

Աստվածաշնչի Ծննդոց գրքում Արեք (Ուրուկ) քաղաքի կառուցումը կապվում է Նեբրովթի անվան հետ. «Եւ Քուշը ծնեց Նեբրովթին. սա սկսեց երկրի վրա գորավոր լինել: Սա Եհովայի առաջ մի գորավոր որսորդ եղավ. նրա համար ասվում է՝ Նեբրովթի պես գորավոր որսորդ Ե-

այն կապում է Շուբարիի հետ: Կարծիք է հայտնվել նաեւ հայոց Վահագն աստծո եւ Գիլգամեշի շումերական անվան (Բիլգամեշ) ազգակցության մասին (Մուղղուսյան Զ., Հայկական աստվածային նախաստեղծ եռյակ.-ԼՀԳ, 1986, թիվ 6, էջ 71): Վերելում խոսվեց Հայա աստվածության մասին: Զի բացառվում, որ այս համադրությունների մեջ լինեն նաեւ պատահական նմանություններ, ուստի եւ բոլոր այս համադրություններն ունեն լուրջ ուսումնասիրման եւ հիմնավորման կարիք:

58. Ուշագրավ է, որ բրիտոնեության շրջանում ժողովրդական հավատալիքներում Արա Գեղեցիկին փոխարինած Սուրբ Սարգիսը գողանում էր երկու հարեւան ժողովուրդների՝ հույների ու վրացիների աղջիկներին (Ղափանցյան Գր., Նշվ. աշխ., էջ 88): Մեր օրերում եզդիների հետ խառը բնակության վայրերում պատմում են որ Ս. Սարգսի փախցրած աղջիկը ազգությամբ եզդի է:

հովայի առաջ: Եւ նրա թագավորության սկիզբը Բաբելոնը եւ Արեքը եւ Աքադը եւ Քաղանեն էր Սեննաար երկրում: Այն երկրից դուրս եկավ Ասուրը եւ շինեց Նինվեն եւ Ռոբովթը եւ Քաղան քաղաքը» (Ծննդոց, 10, 8-11): Նեբրովթը, Խորենացու հավաստմամբ (գիրք Ա, գլ. Ե), նույն Բելն է: Նա Հայաստան-Միջագետք հակամարտության մեջ ներկայացնում է Միջագետքը եւ ձգտում հպատակեցնել Հայաստանը, որ հաջողությամբ չի պսակվում: Այս մոտիվը կարմիր թելի պես ձգվում է Հայկ եւ Բել, Հայա եւ Մարդուկ («Ակիտու տոնահանդես») ավանդապատումների եւ շումերա-արատտական հարաբերությունների մասին պատմող «Էնմերբարը եւ Արատտայի գերագույն քումբը» վիպերգի սյուժեներում. Էնմերբարը եւ ձգտում էր Արատտայի (Հայկական լեռնաշխարհ) հպատակեցմանը, ինչը սակայն, ձախողվեց: Նա, ըստ «Շումերական արքայացանկի», եղել է պարսպապատ Ուրուկի կառուցողը (հմմտ. Նեբրովթը՝ Արեքի):

Ելնելով սյուժեի ընդհանրությունից եւ տեղայնացման (Հայաստան-Միջագետք) նույնությունից՝ ենթադրում ենք, որ Հայկ եւ Բել (Նեբրովթ) ավանդապատման ակունքները գալիս են առնվազն Բ.ա. 3-րդ հազարամյակի առաջին կեսից: Բ.ա. 2-րդ հազարամյակում, կապված Բաբելոնի բարձրացման հետ, ավանդության մեջ Ուրուկին (Արեք) փոխարինում է Բաբելոնը, իսկ Միջագետքի մարմնավորողը դառնում է Բաբելոնի գլխավոր աստված Բել-Մարդուկն՝ ընդդեմ Հայայի: Խորենացու գրի առած հայկական տարբերակում Բելի (Մարդուկ, Նեբրովթ) դեմ ելնում է Հայկը (Հայա): Մեր կարծիքով Բ.ա. 3-րդ հազարամյակում Հայաստան-Միջագետք առնչություններն արտահայտվել են Էնկի եւ Էնլիլ աստվածների մասին գրույցներում: Էնկին, որն արքական աղբյուրներում հայտնի է Հայա անունով, կապվել է Հայկական լեռնաշխարհի հետ եւ, հավանաբար, եղել է արատտացիների գերագույն աստվածը (տե՛ս «Արատտայի դիցարանը», ենթաբաժնում), իսկ Էնլիլը շումերների աստվածահայրն է: «Էնմերբարը եւ Արատտայի գերագույն քումբը» վիպերգում աստվածներին փոխարինում են նրանց պաշտամունքի բարձրագույն սպասավորները՝ գերագույն քումբը: Հայկ եւ Բել - Էնկի եւ Էնլիլ դիցավեպերի հարաբերությունը համեմատելի է Արա Գեղեցիկի եւ Շամիամ - Դումուգի եւ Ինաննա ավանդազրույցների հարաբերության հետ: Էնկի եւ Էնլիլ աստվածների մասին պատմող գրույցները, սակայն, չենք քննի այստեղ, այլ կրողները հետագային:

ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ, ՀԱՎԱՏԱՎԻՔՆԵՐԸ ԵՒ ՍՈՎՈՐՈՒՅԹՆԵՐՆ ՍՐԱՏՏԱՅՈՒՄ

«Արատտայի պետական կառուցվածքը եւ քրմությունը» բաժնում կխոսվի պետության մեջ այն մեծ դերի մասին, որն ունեցել են քրմերը՝ աստվածների պաշտամունքի սպասավորները: Միայն գերագույն քրմի կողմից երկրի կառավարման փաստից կարելի է պատկերացնել Արատտայի կյանքում պաշտամունքային երեսույթների կարեւորությունը: Վիպերգում մի քանի անգամ նշվում է, որ Արատտայում կատարվում են «զոհաբերություններ, աղոթք ու պաշտամունք»¹, որ նրա բոլոր տաճարներում (բնագրում «զաննուններում») «երգվում են սուրբ երգեր ու աղոթքներ»²: Ու՛մ էր ուղղված այդ պաշտամունքը, ու՛մ էին ձոնվում երգերն ու հղվում աղոթքները, ո՞ր աստվածներին էին զոհեր մատուցվում: Այս հարցերի պատասխանը տալու նպատակով ստորեւ կանենք Արատտայի դիցարանը վերականգնելու փորձ, նշելով, սակայն, որ այն հիշյալ հարցերի վերջնական պատասխանը չէ:

Արատտայի դիցարանը

Նախորդ էջերում ցույց է տրվել, որ արատտացիների հովանավոր աստված Դումուգին պատկանել է մի աստվածային ընտանիքի³, որը պաշտվել է Արատտայում եւ որի աստվածներից մի քանիսը մուտք են գործել շումերական պանթեոն⁴: Այդ անցման շնորհիվ էլ նրանք այսօր հայտնի են մեզ: Արատտական աստվածների մասին պատկերացում է տալիս շումերական «Էթե իմ մայրը չլինեք» երգի հետևյալ հատվածը.

1. "Энмеркар и ...", с. 211.

2. Նույն տեղում, էջ 208:

3. Տե՛ս «Շումեր-Արատտա հարաբերությունների արտահայտությունը դիցաբանության մեջ» վերնագրի ներքո:

4. Հարեւան ժողովրդի աստծո մուտքը որեւէ ժողովրդի դիցարան հին աշ-

15. Գեշտինանան քո քրոջից վատ չէ:

Ինաննա, արժանապատվորեն խոսք փոխանակենք:

Ես ինքս Ուրու աստծուց վատ չեմ:

Նինէզալլա, խորհրդակցենք հանգիստ:

Էնկի աստվածը Զուենից վատ չէ:

20. Ինաննա, արժանապատվորեն խոսք փոխանակենք:

Տուրտուր աստվածուհին Նինգալից վատ չէ⁵:

Դումուգիի ընտանիքից հայտնի են դառնում նրա հայրը (Էնկի), մայրը (Տուրտուր) եւ քույրը (Գեշտինաննա): Էնկի աստծո անունը (Էն-կի) շումերերեն նշանակում է «երկրի քուրմ», «երկրի տիրակալ», բայց շումերական դիցարանում նա պաշտվել է իբրեւ ջրերի եւ իմաստության աստված: Միաժամանակ նրա պաշտամունքը սերտորեն կապված է եղել Հայկական լեռնաշխարհի հետ, իսկ աքադական աղբյուրներում նրան տրվել է Հայա անունը⁶, որը նույնանուն է լեռնաշխարհի բնիկ ժողովրդի՝ հնդեւրոպացի հայերի ինքնանվան հետ: Հավանաբար, իբրեւ «երկրի տիրակալ» նա պաշտվել է Արատտայում եւ, անցնելով շումերական դիցարան, այնտեղ պահպանել է նախկին ֆունկցիայի հետ կապված իր անունը: Այն, որ Էնկի-Հայան մտել է շումերա-աքադական դիցարան գերագույն քառյակի մեջ, մտածել է տալիս, որ արատտականում նա պետք է եղած լինի գերագույն աստվածներից մեկը կամ գլխավոր գերագույն աստվածը: Վերոհիշյալ երգում Էնկին համադրվում է Ինաննայի հոր հետ. տվյալ դեպքում նրա հայրը լուսնի աստվածն է, բայց շումերական այլ աղբյուրներում Ինաննան ներկայանում է որպես եր-

խարհում տարածված երեսույթ է (օրինակ՝ Արեսը հունական պանթեոնում, Միիրը հայկական պանթեոնում եւ այլն)՝ կապված երկու ժողովուրդների մերձավոր շփման հետ:

5. Այս հատվածի բնությունը՝ համապատասխան ծանոթագրություններով, տե՛ս «Շումեր-Արատտա հարաբերությունների արտահայտությունը դիցաբանության մեջ» բաժնում:

6. Նույն տեղում:

կընքի աստծո՝ Անի դուստր: Ամփոփելով կարելի է ասել, որ Արատտայի գլխավոր գերագույն աստվածը կամ գերագույն աստվածներից մեկը եղել է «երկրի տիրակալ», իմաստության եւ ջրերի աստված Էնկին, որին աքաղական աղբյուրներում տրված Հայա անունը նույնանում է հայ ժողովրդի ինքնանվան հետ:

Էնկիի կինը, որ համադրվում է Ութուի եւ Ինանայի մոր՝ Նինգալ աստվածուհու հետ, Դումուզիի եւ Գեշտինաննայի մայրն է:

Էնկիի որդի Դումուզիի անունը շումերերենում նշանակում է «խսկական (հարազատ) որդի» (դումու-որդի, գի-խսկական, հարազատ): Շումերական դիցարանում նա հովվության, մեռնող ու հառնող բնության աստվածն է (կապված Ինաննայի հետ): Ըստ «Էնմերքարը եւ Արատտայի գերագույն քուրմը» վիպերգի Դումուզին արատտացիների հովանավոր աստվածն է, որոնց նա ընտրել է «մյուս մարդկանցից»⁷: Հիշյալ երգում Դումուզին համադրվում է Ութու աստծո հետ, որն արեւի աստվածն է շումերական դիցարանում եւ Լուգալբանդայի բերանով կոչվում է «սեւագըլուխ ժողովրդի հայր»⁸ («սեւագըլուխ ժողովուրդը» շումերների ինքնանվանումն է): Կարելի է ենթադրել, որ Դումուզին Արատտայում պաշտվել է իբրեւ արեւի աստված եւ համարվել է արատտացիների հովանավորը («հայրը»): Դումուզիի հետ է կապված նրա քրոջ՝ Գեշտինաննայի պաշտամունքը: Նրա անունը շումերերեն նշանակում է «երկնային խաղողի վազ»: Նա հանդես է գալիս իբրեւ բարու եւ ինքնագոհաբերման մարմնավորում, որն ինքնակամ համաձայնում է իջնել ստորերկրյա թագավորություն՝ սիրելի եղբոր փոխարեն, եւ Ինաննայի հակապատկերն է⁹: «Սրտի գանգատներով» երգում Դումուզին նրան կոչում է «իմաստնումի», «երգասեր», «հմայումի» եւ «տեսանող»¹⁰: Հավանա-

բար, այս մակդիրները կապված են Գեշտինաննայի պաշտամունքի եւ ֆունկցիաների հետ:

Արատտայի դիցարանում առայժմ մեզ հայտնի է չորս աստված, այն էլ՝ շումերական անուններով: Բավարարվելով այսքանով՝ այժմ տեսնենք, թե արատտական հավատալիքների ու սովորույթների մասին ինչ արձագանքներ են պահպանվել շումերական աղբյուրներում:

Հավատալիքներ եւ սովորույթներ

Հին ժամանակներում շատ ժողովուրդների մեջ տարածված է եղել արքայական իշխանության երկնային ծագման եւ արքաների աստվածներից նշանակված լինելու հավատալիքը: Բացառություն չի եղել նաեւ Արատտան. Արատտայի գերագույն քուրմն իրեն համարում է պատերազմի աստվածուհուց նշանակված¹¹: Ամեն մի երկիր, քաղաք եւ անգամ անձնավորություն ունեցել է իր հովանավոր աստվածությունը, որին շումերական գրավոր հուշարձանները կոչում են «լամա»: Ըստ նույն գերագույն քուրմի՝ նա է որոշել Արատտայի ճանապարհը.

275. «Երբ պսակն Արատտայի՝

բարեգութ լաման սուրբ ծեսերի երկրի,

երկնային լուսե պսակի նման որոշեց ճանապարհն

Արատտայի,

278. այնժամ ես իմ մեծության մասին հաստատ իմացա»¹²:

Բազմիցս ասվել է, որ Արատտային հովանավորում էր Դումուզին: Արատտայի գերագույն քուրմը դժվարին պահին դիմում է իր կառավարչին, որը վիպերգում անուն չունի¹³: Դժվար է ասել՝ կառավարիչը Դումուզին է, թե՞ մի այլ աստված կամ նույնն են արդյոք լաման ու Գեշտինաննան:

Տարածված պատկերացման համաձայն առատ բերքը, անբերրիու-

7. "Энмеркар и ...", с. 218.

8. Kramer S.N. From the Tablets of Sumer, p. 237-238.

9. МНМ, т. 1, с. 300 (հոդվածը գրել է Վ. Կ. Աֆանասեան):

10. ՀԱՊ, էջ 82:

11. Տե՛ս «Արատտայի պետական կարգն ու բնությունը», ծանոթ. 2:

12. "Энмеркар и ...", с. 211-212.

13. Նույն տեղում, էջ 216:

թյունը, ռազմական հաջողությունն ու անհաջողությունը եւ այլ բախտորոշ իրադարձություններ կապվում էին աստվածների բարեհաճության հետ¹⁴։ Մեծ էր հավատը նաեւ աստվածների արձանների՝ կուռքերի նկատմամբ։ Հին աշխարհի պատմությունը հարուստ է հաղթանակից հետո աստվածների կուռքերը գերելու փաստերով, որի շնորհիվ, ըստ հավատալիքի, հաղթողը պարտվողի երկրից տանում է նրա գորությունը։ Նույն հավատալիքի արտահայտությունն է նաեւ Արատտայի տիրակալի պահանջը՝ հնազանդվել Արատտային եւ թույլ տալ Ինաննա աստվածուհուն փոխադրվել Արատտա¹⁵։

Ժառանգականության հետ կապված մի հետաքրքիր սովորույթ է հիշվում «Սրտի զանգատներով» երգում։ Դեւերից հետապնդվելով՝ Դումուզին թաքնվում է քրոջ մոտ։ Դեւերին չի հաջողվում Գեշտինաննայից իմանալ եղբոր տեղը, եւ Դումուզին մատնում է նրա ընկերը, որին հետևում է Դումուզիի խոսքը.

153. «Քույրս իմ կյանքը փրկեց, ընկերս վերցրեց իմ կյանքը։

Քույրս որդուն փողոց կուղարկի, ամենքը կողջուցեն նրան,

155. Ընկերս որդուն փողոց կուղարկի, ոչ ոք ողջույն չի տա նրան»¹⁶։

«Էնմերքարը եւ Արատտայի գերագույն քուրմը» վիպերգի վերջում Ինաննան տոն է կազմակերպում ի պատիվ Դումուզիի եւ հրամայում մի պառավի գնալ Արատտա ու վերցնել մի որեւէ աղջկա, ըստ երեսույթին, իբրեւ հարսնացու Դումուզիի համար։ Այդ հատվածը խիստ վնասված է, բայց պահպանվել է հարսնացուի արտաքինին վերբերող երկու տող.

591. նա աչքերը ծարիրով սեւացրեց,

592. սպիտակ զգեստ հագցրեց...¹⁷

Սա մեր լեռնաշխարհում հարսանյաց հանդեսի մասին առաջին տեղեկությունն է. հարսնացուն հագնում էր սպիտակ, եւ նրա աչքերը ներկում էին սեւ ծարիրով...

14. Տե՛ս օրինակ "Энмеркар и ...", էջ 218։

15. Kramer S.N. From the Tablets of Sumer, p. 232-234.

16. ՀԱՊ, էջ 86։

17. "Энмеркар и верховный жрец Аратты", с. 219.

ԱՐԱՏՏԱՅԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾԻՆ ՈՒ ՔՐՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Որեւէ պետության ներքին կառուցվածքի մասին դժվար է պատկերացում կազմել միայն օտար աղբյուրների վրա հիմնվելով, երբ չկան սեփական սկզբնաղբյուրներ։ Արատտայի հարցում գործը կրկնակի դժվարանում է այն պատճառով, որ սկզբնաղբյուրները, բացի օտար լիցելուց, նաեւ վիպական բնույթի են եւ մինչեւ գրի առնվելը, երկար ժամանակ մնալով բանավոր վիճակում, պետք է ենթարկված լինեին որոշ փոփոխությունների։ Այնուամենայնիվ, վիպերգերում պահպանված հատուկներ տվյալների հիման վրա ստորեւ կփորձենք մոտավոր պատկերացում տալ Արատտայի ներքին կարգի վերաբերյալ։

Ըստ շումերական պատկերացումների, արքայական իշխանությունն իջեցված է երկնքից¹, իսկ արքաները՝ նշանակված աստվածների կողմից։ Վիպերգերից մեկում Արատտայի տիրակալը հայտարարում է, որ ինքը նշանակված է պատերազմի աստվածուհու կողմից²։ Միաժամանակ, կառավարող հարստությունը համարվում էր որեւէ աստծուց սերված։ Ուրուկի առաջին հարստության արքաները համարվում էին արեւագուններ³։ Վիպերգերը, սակայն ոչինչ չեն հաղորդում արատտական տիրակալների ծագման մասին։

Վիպերգերի համաձայն, Արատտայում եւ Շումերում ղեկավարումն իրականացնում էին «Էն» («գերագույն քուրմ») տիտղոսը կրող կառավարիչները։ Վիպերգերի քննությունից պարզվում է, որ գերագույն

1. Крамер С.Н. История начинается в Шумере, с. 176.

2. 221. Ես գերագույն բուրմ եմ՝ նշանակված սուրբ ձեռքով, տիեզերքի տիրուհին, գայիսոնը երկնային արեւայի, Իննինը օրեմբների՝ Ինաննան լուսե, իսկապես ինձ բերեց Արատտա՝ սուրբ ձեւերի երկիր, 225. նրա դիմաց մեծ լեռան նման ինձ կանգնեցրեց լեռներում։

Տե՛ս "Энмеркар и ...", с. 210.

3. Ուրուկի առաջին հարստության հիմնադիր Մեսինգաշերը համարվում էր արեւի որդին (Jacobsen Th. The Sumerian King List, p. 84 f):

քումը նախ եւ առաջ եղել է հոգեւոր առաջնորդ, հոգացել է տաճարների շինարարությունը եւ ինքն էլ բնակվել է սրբավայրում⁴ (այսինքն՝ արքունիքը համարվել է սրբավայր): Նրա իշխանությունը տարածվել է նաեւ աշխարհիկ իշխանության ոլորտներում: Շումերական «էն»-երը կրում էին նաեւ «լուգալ» («մեծ մարդ») տիտղոսը եւ առաջնորդում գործին արշավանքների ընթացքում⁵: Արատտայի տիրակալները, սակայն չեն կրում «լուգալ» տիտղոս, իսկ արատտացիների հայտնի միակ արշավանքը ղեկավարել է ոչ թե գերագույն քումը, այլ մի քում, որը կրել է «մաշմաշ» տիտղոսը⁶ (այդ տիտղոսի նշանակությունը պարզված չէ. չի բացատրվում, որ այն կապված լինի ռազմական գործի հետ):

Առավել կարեւոր պետական հարցերը (պատերազմ հայտարարել, հաշտություն կնքել եւ այլն) Արատտայի գերագույն քումը որոշում էր ավագների ժողովի հետ խորհրդակցելով: Նման մի ժողով է նա հրավիրում վերոհիշյալ արշավանքից առաջ, որում ինչպես երեւում է «էն-մերքարը եւ էնուսքեշդաննան» վիպերգից, նրա ձայնն ուներ վճռորոշ նշանակություն: Գիլգամեշին փառաբանող «Գիլգամեշն ու Ագան» վիպերգում⁷ ավագների ժողովից բացի, հիշվում է նաեւ երկրորդ՝ «քաղաքի տղամարդկանց ժողովը»: Ուշագրավ է, որ նույն վիպերգում Գիլգամեշի արած պատերազմի առաջարկը մերժում է ավագների ժողովը, բայց այն հավանության է արժանանում «քաղաքի տղամարդկանց ժողովում», որի որոշմամբ էլ Գիլգամեշը պատերազմ է սկսում (վիպերգը

4. Դատելով շումերական բնագրերից՝ ֆրմերն ապրում էին «գիպարում», որը համարվում էր նաեւ ինաննա աստվածուհու կացարանը ("Энмеркар и верховный ...", էջ 205, ծան. 70: Պահպանվել է Արատտայի գերագույն քումի կացարանի ավանուր.

442. Գերագույն քումն Արատտայի, տեսնելով գայիսոնը,

443. ...ում, իր կացարանում լուսե՝ իմիմֆարբարում...

Տե՛ս "Энмеркар и ...", с. 215:

5. Շումերական «էն»-ի ֆունկցիաների մասին հանգամանալիորեն տե՛ս Канева И.Т., նշվ. աշխ., էջ 249-250:

6. Տե՛ս «Արատտայից Շումեր գնում էին գետով» բաժինը:

7. Kramer S.N. Gilgamesh and Agga-Amencan Journal of Archaeology, LIII,

վերծանող Ս. Ն. Զրամերը կառավարման այս համակարգը կոչում է «առաջին երկապալատ պառլամենտ»⁸): Դժվար է ասել՝ գոյություն ունեցել է Արատտայում նման երկրորդ ժողով, թե ոչ, բայց գերագույն քումին կից ավագների ժողովի (ծերակույտ կամ պետական խորհուրդ) գոյությունը փաստ է:

«էնմերքարը եւ Արատտայի գերագույն քումը» վիպերգը տեղեկություն է պահպանել Արատտայի արքունի շտեմարանի եւ արատտացի պաշտոնյաների՝ հակահավաքների ու վերակացուների մասին: Արատտայի գերագույն քումը Ուրուկի տիրակալին առաջարկում է թանկարժեք ու շինարարական քարերը, մետաղները փոխանակել հացահատիկի հետ, որը հարկահավաքների միջոցով շումերները պետք է հասցնեին Արատտայի արքունի շտեմարան.

Թո՛ղ նա հացահատիկ լցնի զամբյուղները, թո՛ղ դնի սայլերի վրա:

280. Այդ հացահատիկը նա թո՛ղ լեռները բարձրացնի,

թո՛ղ կանգնեցնի հարկահավաքի մարդկանց մեջ:

Երբ հացահատիկով կլցնի պարկերը,

կկապի բեռնակիր էշերին,

լեռնանցքային էշերի կողքին կկապի,

285. եթե կլցնի Արատտայի արքունի շտեմարանի մոտ...⁹

Արատտայի կառավարման գործում առաջնակարգ դեր է խաղացել քրմական դասը. երկրի տիրակալը եղել է գերագույն քումը, քրմերը (հավանաբար՝ քրմապետերը) մասնակցել են ավագների ժողովին, մեզ հայտնի միակ արշավանքը գլխավորել է «մաշմաշ» քումը: Վիպերգերից ոչ մեկում արատտացի աշխարհիկ իշխանավոր չի հիշվում եւ անգամ տպավորություն է ստեղծվում, թե երկրի կառավարումն ամբողջությամբ գտնվել է քրմական դասի ձեռքին:

Եւ վերջում մի փաստի մասին, որն առայժմ բացատրություն չի գտել: Շումերացի ղեսպանի համար Արատտայի գերագույն քումը համարվում է «էնի».

436. Արատտա գնացող սուրհանդակը

թոչնի նման...լեռներում, որպես ճանճ՝ բեռնաթափված

1949, p. 1-18; "Гильгамеш и Ага", перевод, транскрипции и комментарии И.Т. Каневой - ВДИ, 1964 N3, с. 260-267.

8. Крамер С.Н. История начинается в Шумере, с. 41-45.

9. "Энмеркар и ...", с. 212.

ձկան ճման...մոտեցավ Արատտային:

Ուրախությամբ մտնելով Արատտայի արքունիք,

440. մոտեցավ իր էնսիին,

հրամանը, որ ճա տանում էր, կատարում է¹⁰:

«Էնսին» տիտղոս է, որի կրողը, հանդիսանալով համայնքի հոգեւոր առաջնորդը, ներկայացրել է համայնքն աստվածների առաջ, դեկավարել տաճարային եւ այլ շինարարությունը, իսկ ավելի ուշ ստանձնել է ավելի լայն իրավունքներ¹¹: Մի այլ տեղում էնմերքարը համարվում է Արատտայի գերագույն քրմի հայրը.

177. «Քո հայրը՝ իմ տերը, քեզ մոտ ինձ ուղարկեց,

178. գերագույն քուրմը Ուրուկի, գերագույն քուրմը Կուլաբայի¹² քեզ մոտ ինձ ուղարկեց»¹³:

«Հայրը» այստեղ չի կարող Արատտայի վասալությունն ճշանակել, քանի որ նույն վիպերգից ակնհայտ է, որ Արատտան անկախ էր եւ Ուրուկի գերագույն քրմի ջանքերը՝ հպատակեցնելու նրան, ապարդյուն էին դուրս եկել: Իսկ «էնմերքարը եւ էնսուխքեշդաննան» վիպերգում արատտացի «մաշմաշ» քրմի պարտվելուց հետո Արատտայի գերագույն քուրմը, որ մինչ այդ ձգտում էր հպատակեցնել Շումերը, ճանաչում է Ուրուկի գերագույն քրմի առաջնությունն իր նկատմամբ՝ նրան կոչելով «մեծ եղբայր», բայց ո՛չ հայր¹⁴: Միաժամանակ շումերներն ունեին իրենց հոգեւոր առաջնորդները եւ անհասկանալի է, թե ինչու պետք է Արատտայի գերագույն քուրմը շումերացու համար լիներ «էնսին»: Այս առիթով հետաքրքիր է Գետրգ Ջանոյանի կարծիքն¹⁵, ըստ որի պետք է ենթադրել, որ Ուրուկում եւ Արատտայում կառավարողները միեւնոյն հարստության ներկայացուցիչներն են եղել: Այս հարցը, սակայն, կարող է հետագա խորը ուսումնասիրության:

10. "Энмеркар и ...", էջ 215: Վերակացուների մասին տե՛ս նույն տեղում, էջ 218:

11. Дьяконов И.М. Общественный и государственный строй..., с. 142.

12. Կուլաբան Ուրուկ ֆաղափի մի մասն է, ուր, հավանաբար, գտնվել են ֆաղափի պաշտամունքային տաճարները:

13. "Энмеркар и ...", с. 209.

14. Kramer S.N. From the Tablets of Sumer, p. 232-234.

15. Այս կարծիքը ճա մեզ հայտնել է բանավոր գրույցի ժամանակ: Նույն

ԱՐԱՏՏԱՅԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՒ ԱՊՐԱՆՔԱՓՈԽԱՆԱԿԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Արատտայի պետական կարգի մասին խոսելիս ասվեց, որ դյուցազնավեպում հիշատակվում է պաշտոնյաների երկու խումբ, որոնք անմիջապես կապված են տնտեսության հետ. դրանք են հարկահավաքներն ու վերակացուները: «էնմերքարը եւ Արատտայի գերագույն քուրմը» վիպերգում Արատտայի տնտեսության մասին պահպանվել են կարեւոր այլ տեղեկություններ եւս:

Արատտան լեռնային երկիր էր: Նրա տնտեսության մեջ առաջնակարգ դեր է խաղացել անասնապահությունը, որի լավագույն վկայությունն է արատտացիների հովվության աստված Դումուզիի ընտրյալ ժողովուրդ լինելը¹: Կարեւոր է եղել նաեւ երկրագործության ճշանակությունը: Ըստ վերոհիշյալ վիպերգի Արատտայում անձրեւներից հետո աճում էր ցորենն ու սիսեռ²: Այս տեղեկությունը խոսում է ոռոգման համակարգի ոչ շատ զարգացած լինելու մասին, որի պառճառով երկիրն ունեցել է երկրագործական մշակույթների պակաս. այն լրացնելու համար արատտացիները հացահատիկ են ներմուծել հարթավայրային Շումերից՝ փոխարենն այնտեղ արտահանելով մետաղներ ու թանկարժեք քարեր³: Նրանք մետաղները փոխանակում էին նաեւ «ծառերի պտուղներին», թզի գինու հետ⁴, թեպետ նույն վիպերգում նշվում է, որ Արատտա-

հարցի առթիվ հետաքրքիր է վիպերգի վատ պահպանված մի հատված.

498. Այնժամ եղել է

...ապրել են իշխանական տներ,

.....հաստատված:

501. Նրանց ասվածը կա....., նրա միտքը կա.....

Տե՛ս "Энмеркар и ...", с. 217.

1. Տե՛ս «Շումեր-Արատտա հարաբերությունների արտահայտությունը դիցաբանության մեջ» վերնագրի տակ:

2. "Энмеркар и ...", с. 218.

3. Նույն տեղում, էջ 213, 219-220:

4. Նույն տեղում, էջ 219-220:

յում, ի պատիվ Դոմուզիի, Իհաննան «ողջ երկրում ծառեր անեցրեց»⁵:

Հայկական լեոնաշխարհը հայտնի է եղել հանքային հարստությոններով, որոնց մասին հիշատակություններ կան շումերական աղբյուրներում: «Էնմարբարը եւ Արատտայի գերագույն քուրմը» վիպերգը տեղեկացնում է Արատտայում ոսկու, արծաթի, բրոնզի, կապարի, լաջվարդի ու սարդիոնի հանքերի ու մշակման մասին⁶: Իսկ վիպերգի վերջում պատմվում է, որ սպառնալիքներով ուղեկցվող բանագնացություններից հետո (Ս. Ն. Քրամերն այն անվանում է պատմությանը հայտնի «առաջին հոգեբանական պատերազմ») երկու երկրների միջև հաշտություն կնքվեց, որից հետո շումերներն Արատտա էին բերում ցորեն եւ այլ մշակույթներ, իսկ արատտացիները Շումեր էին տանում ոսկի, արծաթ, լաջվարդ եւ սարդիոն⁷: Սա միակ տեղեկությունն է Արատտայի՝ այլ երկրի հետ ունեցած ապրանքափոխանակային հարաբերությունների մասին: Կարելու է նշել նաեւ, որ Արատտայում գործ է ածվել չափ ու կշռի միավոր: «Էնմարբարը եւ Էնսուխքեշդաննան» վիպերգում պատմվում է, որ Շումերի դեմ արշավանք կազմակերպելու համար Արատտայի տիրակալը «մաշմաշ» քրմին տալիս է հինգ մինա ոսկի, հինգ մինա արծաթ եւ այլ անհրաժեշտ պիտույքներ⁸: Մինա չափի միավորը տարածված է եղել Առաջավոր Ասիայի հին երկրներում (հայկ. աղբյուրներում մնաս):

Բացի մետաղներից ու թանկարժեք քարերից Հայկական լեոնաշխարհից հարավ էր տարվում նաեւ շինարարական հումք՝ «լեռնային քարեր»: Ըստ «Էնմարբարը եւ Արատտայի գերագույն քուրմը» վիպերգի, Ուրուկի նշանավոր Էաննա տաճարը կառուցվել է Արատտայից ուղարկված քարով⁹: Հայկական լեոնաշխարհից Եփրատով Միջագետք հսկայական քարաբեկորի տեղափոխման մասին տեղեկություն է պահպանվել

5. Նույն տեղում, էջ 219-220:

6. Նույն տեղում, էջ 205, 208, 219:

7. Նույն տեղում, էջ 205:

8. Kramer S.N. From the Tablets..., p.232-234.

9. Վիպերգի 372-375 տողերը պատմում են, որ ցորենը ստանալուց հետո արատտացիները համաձայնեցին տալ միայն սարդիոն եւ ուղարկել իրենց վարպետներին՝ Շումերում տաճարներ կառուցելու համար: Բայց այդ պայմանը չի գոհացնում Արատտայի տիրակալին ("Энмеркар и ...", с. 214).

Դիոդորոս Սիկիլիացու «Պատմական գրադարան» երկում¹⁰:

Շումերները պահանջում էին, որ արատտացի վարպետներն իրենց երկրում կառուցեն տաճարներ¹¹ որին նրանք համաձայնեցին միայն հացահատիկ ստանալուց հետո¹²: Արատտայում հիշվող արքունիքի, գերագույն քրմի «լուսե կացարանի», շտեմարանի, «զաննունների», ինչպես նաեւ արատտացի ճարտարապետ-շինարարների մասին տեղեկություններից պետք է ենթադրել Արատտայում տաճարաշինության եւ ճարտարապետության այլ ճյուղերի զարգացման բաժր մակարդակ:

Եւ վերջում մի բացառիկ տեղեկության մասին: Հայտնի է, որ տնտեսության մեջ կարելու դեր են խաղացել կենդանիները, որոնք օգտագործվել են որպես քաշող ուժ եւ փոխադրամիջոց: Վիպերգի համաձայն շումերները որպես փոխադրամիջոց օգտագործել են էշերին¹³: Նրանք էշերին օգտագործել են նաեւ ռազմական արշավանքների ժամանակ եւ հեծյալներին կոշել են «էշերի կողերը սեղմողներ (խթողներ)»¹⁴: Վիպերգերից ակնհայտ է, որ այդ շրջանում (Ք.ա. 28-27-րդ դարեր) շումերները ձի չեն օգտագործել: Նույնը չի կարելի ասել արատտացիների մասին. նրանք, ի տարբերություն շումերների, ապրանքների փոխադրումն իրականում էին ձիերի միջոցով¹⁵: Պետք է ենթադրել, որ ձիերն օգտագործվել են նաեւ ռազմական գործում: Նշենք, որ սա ձիերի առաջին հիշատակությունն է սեպագիր բնագրերում եւ հիշատակվող ձիերը սանձվել են Հայոց լեոնաշխարհում:

10. Տե՛ս «Շումերից Արատտա գնում էին գետով» բաժնում:

11. "Энмеркар и ...", էջ 208: Այս պահանջը վիպերգում կրկնվում է բազմիցս:

12. "Энмеркар и ...", с. 214.

13. 331. Երբ կապեց բեռնակիր էշերին,
լեռնանցիային էշերի կողին կապեց,
տիրակալը՝ գերագույն բուրմը Կուլաբայի,
գերագույն բուրմն Ուրուկի, գերագույն բուրմը Կուլաբայի,
335. Արատտայի ճանապարհով ցորեն ուղարկեց:

Տե՛ս "Энмеркар и ...", с. 213.

14. "Гильгамеш и Ага", с. 264.

15. "Энмеркар и ...", с. 208.

ԱՐՄՏՏՍՅՈՒՄ ԳՐԻ ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ

Ամեն մի պետության գոյություն ենթադրում է գրի գործածության առկայություն, լինի այն սեփական, թե օտար: Գործածվել է արդյո՞ք Արատտայում որեւէ գրային համակարգ:

Ք.ա. 4-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսին շումերները ստեղծեցին պատկերագրային (հիերոգլիֆ) համակարգ, իսկ Ք.ա. 3-րդ հազարամյակի 1-ին կեսին, ուղղելով պատկերագրերի գծերը եւ հատման կետերը սեպիկներով փոխարինելով, ստեղծեցին սեպագրերը: Այս կարեւորագույն նվաճումն իր արձագանքն է գտել շումերական դյուցազնավեպում, որի հիմքում ընկած են նույն այդ ժամանակաշրջանի իրադարձությունները: Այն վերագրվել է Էնմերքարին եւ կապվել դիվանագիտական հարաբերություններում ծագած անհրաժեշտության հետ.

503. Դժվարին դարձան բառերը դեսպանի համար, եւ երբ
չկարողացավ կրկնել դրանք,
գերագույն քուրմը Կոպուբայի ձեռք տվեց կավին եւ խոսքն
աղյուսի տեսքով սահմանեց:

505. Մինչ այդ օրը չկար կավի վրա նշված խոսք,
հիմա, ո՞վ Ուբու.....հիրավի դարձավ այդպես:

507. Գերագույն քուրմը Կոպուբայի սահմանեց խոսքն
աղյուսատեսք,

հիրավի, (դա) այդպես կատարվեց¹:

Հատվածից այն տպավորությունն է ստացվում, թե Էնմերքարը առաջին գրերի ստեղծողն է²: Սակայն վիպերգի հետագա ընթացքից պարզ է դառնում, որ խոսքը վերաբերում է սեպագրին.

540. Գերագույն քուրմն Արատտայի նայեց կավին.
ասված խոսքերը սեպեր էին դարձել, տեսքը
(նրանց).....³

Էնմերքարի կողմից սեպագրի ստեղծման պատճառը երկար խոսքը մտապահելու դժվարությունն էր, որը վիպերգում շեշտվում է բազմիցս⁴: Ըստ վիպերգի, այդ հանգամանքը Էնմերքարից առաջ հաշվի էր առել Արատտայի գերագույն քուրմը.

455. Արատտայի գերագույն քուրմը սուրհանդակին
հանձնեց բառերը լուսե աղյուսի տեսքով⁵:

Սա տեղի է ունեցել սեպագրի ստեղծումից առաջ եւ պետք է ենթադրել, որ Արատտայի գերագույն քուրմը գրել է պատկերագրերով: Նշանակում է՝ Ք.ա. 3-րդ հազարամյակի 1-ին կեսին Արատտայում գրի գործածությունն անձանոթ երեսույթ չէր. պետության գոյությունը հավաստվում է գրի գործածության փաստով:

Գրի գործածության հարցի պարզումը իր հետ նոր հարց է առաջ բերում. Արատտայում գործածված գիրը սեփական էր, թե՞ արատտացիներն օգտվում էին օտար գրերից:

Արեւմտյան Հայաստանը Թուրքիայի կողմից բռնագրավված լինելու հետեւանքով շատ քիչ է ուսումնասիրված լեոնաշխարհի այդ հատվածը: Բայց քանի որ ողջ Հայկական լեոնաշխարհը Ք.ա. 3-րդ հազարամյակում գտնվել է նույն մշակութային գոտում եւ զարգացման միեւնոյն աստիճանում (այդ մասին՝ հաջորդ բաժնում), տեսնելով Արեւելյան Հայաստանում սեփական գրի գործածությունը՝ կարող ենք ենթադրել նրա գոյությունը նաեւ Արեւմտյան Հայաստանում:

Քարի դարի ժամանակաշրջանի վերջում (նոր քարի դար) առաջ եկավ պատկերների եւ պայմանական նշանների միջոցով գաղափարներն արտահայտելու պահանջ, որն էլ արտահայտվեց ժայռապատկերների ի հայտ գալով: Հայկական լեոնաշխարհի հյուսիս-արեւելյան շրջանում գտնված ժայռապատկերները⁶, որոնք հայտնի դարձան վերջին

1. "Энмеркар и ...", с. 217:

2. Ստանալով նման տպավորություն՝ Ի. Տ. Կանեւան այն բացատրում է վիպերգի հեղինակի համար Էնմերքարի ապրած ժամանակաշրջանը չափազանց հեռու թվալու հանգամանքով (Канева И.Т. Шумерский ..., с. 246-247):

3. "Энмеркар и ...", с. 218.

4. Նույն տեղում, էջ 214, 216:

5. Նույն տեղում, էջ 216:

6. Հյուսիս-արեւելյան Հայաստանի ժայռապատկերների մասին տե՛ս Բարսեղյան Լ. Ա., Նոր նյութեր Հայաստանի հնագույն շրջանի արվեստի պատմության.- ՊԲՀ, 1966, թիվ 3, էջ 147-159, Մարտիրոսյան Հ. Ա., Իսրայելյան Հ. Ռ., Գեղամա լեոնների ժայռապատկերները, Ե., 1971, Կարախանյան Գ. Հ., Սաֆյան Պ. Դ., Սյունիքի ժայռապատկերները, Ե., 1970,

տասնամյակների ընթացքում, թվագրվում են Ք.ա. 6-րդ հազարամյակից մինչև Ք.ա. 1-ին հազարամյակի կեսերով⁷: Ուսումնասիրելով Արագածի, Գեղամա, Վարդենիսի, Սյունիքի լեռներից հայտնաբերված ժայռապատկերները՝ Հ. Ա. Մարտիրոսյանը նրանցում հանդիպող պատկերագրերը համեմատեց Վանի թագավորության հիերոգլիֆների⁸ եւ հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ հիշատակված նշանագրերի⁹ հետ եւ ցույց տվեց դրանց ազգակցությունն ու «արմատով իսկ հայաստանյան երեսույթ» լինելը¹⁰: Հայկական լեռնաշխարհում պատկերագրությունը, հանդես գալով նոր քարի դարում, լիովին ձեւավորվել է պղնձեքարեդարյան-վաղբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում (Ք.ա. 5-3-րդ հազարամյակներ)¹¹:

Այսպիսով, շումերական դյուցազնավեպի վկայությունը եւ նույն ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհում պատկերագրի գործածության փաստը կասկած չեն թողնում, որ Արատտա երկիրն ունեցել է սեփական գիր:

Սարգարյան Ս.Հ., Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Ե., 1967, էջ 113-122: Ժայռապատկերների հարուստ (բայց չհրատարակված) հավաքածու ունի Ս. Պետրոսյանը: Այսուհանդերձ, Հայաստանի նշված տարածքում դեռեւս մնում են չուսումնասիրված ու չհրատարակված ժայռապատկերներ:

7. Մարտիրոսյան Հ. Ա., Ժայռապատկերների դասակարգման մի փանի նախնական տվյալներ.- ԼՀԳ, 1970, թիվ 9, էջ 70:

8. Барсегян Л.А. Об урартской иероглифической письменности, ԼՀԳ, 1967, թիվ 2, էջ 85-90:

9. Միջնադարյան մատյաններում հիշատակվող նշանագրերի ամենամեծ ցուցակը կազմել է Հր. Անադյանը (Անադյան Հր., Հայոց գրերը, Ե., 1984, հավելված): Տե՛ս նաեւ Աբրահամյան Ա. Գ., Հայոց գիր եւ գրչություն, Ե., 1973, 236-243 էջերում գետեղված ցուցակը:

10. Հ. Ա. Մարտիրոսյանի այս հարցին նվիրված ուսումնասիրություններն ամփոփված են «Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը եւ նրանց ուրարտա-հայկական կրկնակները» (Ե., 1973) եւ, հանրամատչելի տարբերակով, «Գիտությունն սկսվում է նախնադարում» (Ե., 1978) գրքերում:

11. Մարտիրոսյան Հ. Ա., Հայաստանի նախնադարյան մշակույթի նոր հուշարձաններ.- ՊԲՀ, 1969, թիվ 3, էջ 193:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ Ք.Ա. 3-ՐԴ ՀԱՋԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ ԸՍՏ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ

Նախքան մեր ուսումնասիրության արդյունքներն ամփոփելը անհրաժեշտ ենք համարում ընդհանուր գծերով ներկայացնել Հայկական լեռնաշխարհի Ք.ա. 3-րդ հազարամյակի մշակույթը, որի զարգացման աստիճանն էլ ավելի է հավաստի դարձնում նշված տարածքում ու ժամանակաշրջանում պետության գոյության հնարավորությունը: Պատահական չէ, որ մեր դարի խոշորագույն հնագետներից Գորդոն Չայլդը, ուսումնասիրելով Հին Արեւելքի հնագիտական նյութը, եկավ այն եզրակացության, որ Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթն իր պատկանելի հնությանը ու արժանիքներով կարող է մրցել Հարավային Միջագետքի եւ Նեղոսի հովտի հնագույն մշակույթների հետ¹:

Ք.ա. 4-րդ հազարամյակի վերջից Հայկական լեռնաշխարհը թեւակոխում է զարգացման վաղբրոնզեդարյան ժամանակաշրջան², որը տեսնում է շուրջ մեկ հազարամյակ³: Այս ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհում առկա են նստակեցության եւ տնտեսության ընդհանուր ձեւեր՝ երկրագործությունը, անասնապահությունը, ինչպես նաեւ օժանդակ նյութեր որսորդությունն ու ձկնորսությունը: Զարգանում

1. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ.1., Ե., 1971, էջ 125:

2. Նախկինում այդ ժամանակաշրջանը համարվում էր պղնձեքարեդարյան ժամանակաշրջանի մի մասը, բայց այդ շրջանին բնորոշ մետաղե իրերի բազմազանության եւ մկնդեղային բրոնզի լայն կիրառման պատճառով այն վերանվանվեց վաղբրոնզեդարյան (Иессен А.А. Кавказ и Древний Восток в IV-III тыс. до н.э. - КСИА, вып. 93, М., 1963, с. 3-14):

3. Հայկական լեռնաշխարհի վաղ բրոնզի դարաշրջանը սկսում է Քյուլ-թեփի 1բ շերտից՝ Ք.ա. մոտ 32-31-րդ դարերից (այդ շերտի վերին՝ 2-րդ շերտը թվագրվում է Ք.ա. 2920 ± 90 թթ, տե՛ս Артемьев А.А., Буомо С.В., Дрожинов В.М., Романова Е.И. Результаты определения абсолютного возраста ряда археологических и геологических образцов по радиоуглероду (C14).-СА, 1961, No2, с. 11):

Այն վերջանում է Շենգավիթի 4-րդ շերտով, որը ռադիոածխածնային վերլուծության արդյունքներով թվագրվում է Ք.ա.

են մանածագործությունը, կաշեգործությունը, քարի ու փայտի մշակությունը, բնակարանաշինությունը, այգեգործությունը⁴։ Հասնելով զարգացման բարձր աստիճանի՝ տնայնագործությունից անջատվում են առանձին արտադրանքներ են դառնում մետաղագործությունն ու խեցեգործությունը։

Հայկական լեռնաշխարհը մետաղագործության զարգացման վաղ փուլերում կարելի է խաղացել ինչպես Կովկասի, այնպես էլ Առաջավոր Ասիայի երկրներին մետաղ մատակարարելու գործում⁵։ Հատկապես նշանավոր են եղել Հայկական Տավրոսի լեռները։ Լեռնաշխարհի զանազան մետաղներով հարուստ լինելու մասին բազմաթիվ տեղեկություններ կան հայ մատենագրության մեջ⁶։ Անդրադառնալով Ք.ա. 3-րդ հազարամյակում մետաղագործության կարելի էր ճյուղերից զինագործությանը, անհրաժեշտ է նշել, որ այդ ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհի հնավայրերից գտնված կոթառավոր սեպածե կալիքները, լայնաշեղք դաշույնները և փետրավոր նիզակների գեղարդ-

2020+80 քք (Սարգսյան Ս. Հ., Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Ե., 1967, էջ 182)։

Ըստ Չ. Բարնեյի, Հայաստանի վաղ բրոնզի դարը պետք է թվագրել Ք.ա. 31-20-րդ դարերով / Burney Ch. Eastern Anatolia in the Chalcolitic and Early Bronze Age. - AS, VIII, 1958, p. 167. /, իսկ Չ. Մելարթը, համեմատելով Արեւմտյան Հայաստանի հնավայրերի մշակույթը Սիրիայի, Պաղեստինի, Միջագետքի վաղդինաստիական եւ եգիպտոսի 3-4-րդ դինաստիաների ժամանակաշրջանների մշակույթների հետ, այն թվագրում է Ք.ա. 3200-2200 / 2100 քք / Mellaart J. Anatolian Chronology in the Early and Middle Bronze age. - AS, VII, 1957, p. 73 /

4. Թվարկված արհեստների ու տնտեսության ձեւերի մասին մանրամասն տե՛ս Խանգաղյան Է. Վ., Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում, Ե., 1967 զրբում։

5. Иессен А.А. Кавказ и Древний Восток ..., с. 5 - 6

Շումերները չունենալով պղնձի հանքավայրեր, այն ներմուծել են Ամանոսի լեռներից, Փոքր Ասիայից ու Հայկական լեռնաշխարհից / Landsberger B. Assyrische Handelskonion in Kleinasien aus dem dritten Jahrtausend, Leipzig 1925, S. 21 - 25 /

6. Փալստոս Բուզանդ, Պատմություն հայոց, էջ 83։ Ղազար Փարպեցի,

ները բազմաթիվ զուգահեռներ ունեն Իրանի, Փոքր Ասիայի, Կովկասի եւ հատկապես Միջագետքի հնավայրերում։ Բացի զենքերից, Հայաստանից գտնվել են նաեւ դրանց ձուլման բազմաթիվ կաղապարներ, որոնք վկայում են դրանց տեղական արտադրության մասին⁷։

Հայաստանը դառնում է սեւ փայլեցրած, երկրաչափական նախշերով ու գեղազարդ ոճով խեցեղենի հայրենիքը, որը միաժամանակ, հանդիսանում է հայաստանյան մշակույթի տարբերակիչ հատկանիշ. այդ տեսակի խեցեղեն է հանդիպում լեռնաշխարհի վաղբրոնզեդարյան գրեթե բոլոր հնավայրերում, որոնց թիվն անցնում է 300-ից (հնավայրերի նման խտություն որեւէ այլ տարածքում հայտնի չէ)⁸։

Աշխատանքի գործիքները միանման են, լեռնաշխարհում գերիշխում է ճատարապետական կառույցների նույն տեսակը՝ հարակից քառակուսի շենքերով եւ հում աղյուսե պատերով կլոր կացարաններ⁹։

Պատմություն հայոց, քարգմ. եւ ծանոթ. Բ. Ուլուբաբյանի, Ե., 1982, էջ 22-23։ Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, բնական բնագիրը եւ ներածությունը Վ. Առաքելյանի, Ե., 1983, էջ 9, 166։ Երեմյան Ս. Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 91, 93, 97, 106, 108։

7. Мартиросян А.А. Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Е., 1964, с. 25 - 33

8. Խանգաղյան Է. Վ., նշվ. աշխ., էջ 87։

Հայկական լեռնաշխարհի վաղբրոնզեդարյան մշակույթի հետքեր են գտնվել Կիլիկիայի (Մերսին), Ասորիի (Ամուկ), Պաղեստինի (Քիրբեթ-Կերակ, Բեթ-Շան, Թաբարա-էլ-Ակրադ) հնավայրերում / Jirku A. Einige Kleinfunde aus Palastina und Syrien. - Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, N 7, XIII, S. 165 - 172 /։ Հյուսիսում այդ մշակույթի հետքերը հասնում են միջեւ Կուբան (Մալկոպ, Նովոսվբոդնոյե) եւ Չեչենա-Ինգուշերիայի (Լուգովոյե, Սերժեն-Յուրտ) տարածքները Крүпнов Е.И. Древнейшая культура Кавказа и кавказская этническая общность. - СА, 1964, N 1, с. 26 - 43

Մշակույթի նման տարածվածությունը բացատրվում է մշակութային ազդեցությամբ կամ Հայկական լեռնաշխարհից կատարված արտագաղթերով։

9. Բնակարանների այս տեսակը Հայաստանում հայտնի է մինչև վաղբրոնզեդարյան՝ պղնձեդարյան ժամանակաշրջանի մշակութային շերտե-

կենցաղային իրերից բացի լայն տարածում են ունեցել պաշտամունքային նշանակության իրերը՝ եռոտանի պատվանդաններ, բարձրադիր, լայն շորթերով, եզան ու խոյի տեսքով բազմատեսակ հենակներ, որոնք հայկական լեռնաշխարհի մշակութային գոտուց դուրս հայտնի չեն¹⁰:

Պաշտամունքային ու կենցաղային իրերի, աշխատանքային գործիքների ու ճարտարապետական կառույցների միակերպությունն, անշուշտ, խոսում է միասնական մշակույթի, ինչպես նաև այդ մշակույթը կրողների միջև գոյություն ունեցած ազգակցական կապի մասին¹¹:

Հայաստանի վաղբրոնզեդարյան մշակույթը տարածքային առումով Ք.ա.3-րդ հազարամյակի առաջին կեսին արեւելքում ընդգրկել է Ղարաբաղի լեռները¹², հյուսիս-արեւելքում Թուրքի (Թրիալեթի) շրջանը¹³, հյուսիս-արեւմուտքում սահման է ունեցել Պոնտական եւ Անտիտավրոսի լեռները¹⁴, հարավում ընդգրկել է Հայկական Տավրոսի լեռները, իսկ հարավ-արեւելքում Ուրմիա լճի ավազանը¹⁵: Ուսումնասիրողներն առանձնացնում են վերոհիշյալ մշակույթի մեկ (Արա-

րից (Շենգավթի 1-ինից, Մխու-թեփեից, Քյուլ-թեփեի 1-ինից, Բաբա-Դերվիշի 2-րդից, Շումու-թեփեից, Թոյրա-թեփեի եւ այլն) եւ կապվում է Միջագետքի եւ արեւելամիջերկրածովյան վաղ մշակույթի հետ (խանգաղյան է. Վ., նշվ. նշխ., էջ 29):

10. խանգաղյան է. Վ., նշվ. աշխ., էջ 91:

11. Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկ ցեղերի մշակութային միասնությունը նկատվում է սկսած Ք.ա. 6-5-րդ հազարամյակներից (Սարդարյան Ս. Հ., նշվ. աշխ., էջ 252-253, խանգաղյան է. Վ., նշվ. աշխ. էջ 98):

12. Кушнарева К.Х. Памятники медного века в Нагорном Карабахе. - СА, XX, 1956, с. 165-179.

13. Ժամանակին ընդունված Բ. Ա. Կուֆտինի «Կուր-արաքյան էնեոլիթի»՝ որպես իննուրույն մշակույթի մասին տեսակետը մերժեց Զ. Բարնեյը, միաժամանակ ցույց տալով, որ այդ մշակույթի ծագման շրջանը Հայկական լեռնաշխարհն է (հեղինակի մոտ՝ Արեւելյան Անատոլիա), իսկ Թրիալեթին (Թուրքի) եւ Ուրմիա լճի ավազանը՝ տվյալ մշակութային գոտու ծայրամասերը /Burney Ch., նշվ. աշխ., էջ 165-166/:

14. Սարդարյան Ս. Հ., նշվ. աշխ., էջ 207:

15. Ուրմիա լճի ավազանում հայտնի են երկու վաղբրոնզեդարյան հնավայ-

րատյան դաշտ) ¹⁶ կամ երկու (Արարայան դաշտ եւ Խարբերդի ու Մալաթիայի շրջան) կենտրոն¹⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, հնագիտական նյութը նույնություն է ցուցաբերում ոչ միայն Հայկական Տավրոսի եւ Վանա լճի շրջաններում (ուրվիպերգերի քննությամբ տեղադրել ենք Արատտա երկիրը), այլեւ Ուրմիա լճի ավազանում (Ք.ա. 8-րդ դարում այնտեղ հիշատակվում է Արատտա անունով գետ) եւ ողջ Հայկական լեռնաշխարհում: Մյուս կողմից, «Արատտա երկիր» ասելով պիտի հասկացված լինե՞ր որեւէ չափանիշով միավորված տարածքաշրջան: Աշխարհագրական եւ մշակութային չափանիշները տվյալ դեպքում ոչ միայն չեն բացառում, այլ լրացնում են միմյանց եւ, կարելի է ենթադրել, որ «Արատտա երկիր» անվամբ շումերները նկատի են ունեցել հնագիտական նյութի հիման վրա հստակ տեղորոշվող ու հիմնականում աշխարհագրական ամբողջություն կազմող Հայկական լեռնաշխարհի Ք.ա. 3-րդ հազարամյակի մշակութային գոտին, իսկ արատտացիներ են կոչվել լեռնաշխարհի մշակույթը կերտողներն ու կրողները:

րեք՝ լճից արեւելք գտնվող Ցանըխ-թեփեն եւ արեւմուտքում՝ Գեոյ-թեփեն: Հայաստանի վաղ բրոնզին համապատասխանում է Գեոյ-թեփեի "K" շերտը, որը թվագրվում է Ք.ա. 3100-1950/1900 թթ: Երկու հնավայրից էլ հայտնի են շենգավթյան տիպի կլոր կացարաններ՝ հարակից բառակուսի շենֆերով ու հում աղյուսե պատերով, որոնք, ինչպես վերը նշվեց, Հայկական լեռնաշխարհում ունեն տեղական ավանդույթներ: Հնավայրերի խեցեղենը նույնպես համապատասխանում է հայաստանյան սեւ փայլեցրած, երկրաչափական նախշերով գունազարդ խեցեղենին: Բավական շատ գուգահեռներ կան Արարատյան դաշտի, Էրզրումի շրջանի, Վան եւ Ուրմիա լճերի ավազանների հնավայրերի միջեւ (Սարդարյան Ս. Հ., նշվ. աշխ., էջ 208-209, 212: խանգաղյան է. Վ., նշվ. աշխ., 76-89: Burney Ch., նշվ. աշխ., էջ 165-169, նույնի Excavations at Yanik Tepe / North - West Iran /. "Irag", v. XXIII, v. 2 1961, p. 138 - 153; Melkart J. Anatolian Chronology, p. 3 - 7):

16. խանգաղյան է. Վ., նշվ. աշխ., էջ 86-88: Սարդարյան Ս. Հ., նշվ. աշխ., էջ 213, Burney Ch., նշվ. աշխ., էջ 165-166:

17. Burney Ch., նշվ. աշխ. էջ 165-166, 168:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Շումերական գրական հուշարձանների մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում ինը վիպերգից բաղկացած դյուցազնավեպը՝ հնագույնը իր ժանրի մեջ: Այն փառաբանում է շումերական հերոսներ Էնմերքարի, Լուգալբանդայի եւ Գիլգամեշի գործերն ու սխրանքները: Ըստ «Շումերական արքայացանկի» նրանք, համապատասխանաբար, Ուրուկի առաջին հարստության երկրորդ, երրորդ եւ հինգերորդ տիրակալներն են: Վիպերգերի հիմքում ընկած իրադարձությունները տեղի են ունեցել Ք.ա. 28-27-րդ դարերում:

Դյուցազնավեպի վիպերգերից հինգում հիշատակվում է Արատտա երկիրը: Այս աշխատությունը նվիրված է Արատտա երկրի տեղադրության, անվան եւ այլ հարցերի պարզաբանմանը: Նախկինում Արատտան տեղադրվել է Աֆղանստանի, Իրանի եւ Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում: Աշխատության հեղինակը Արատտան տեղադրում է Հայկական լեռնաշխարհում, քանի որ.

ա. «Էնմերքարը եւ Էնուխքեշդանան» վիպերգի համաձայն Արատտայից Շումեր գնում էին «Ուրուկի գետով»: Ուրուկով հոսած միակ գետը Եփրատն է: Արատտա-Շումեր ջրային ճանապարհը չէր կարող անցնել Պարսից ծոցով, այլապես բնագրում կհիշատակվեր այն (սովորաբար՝ «Արեւածագի ծով» կամ «Հավերժ աղմկող ծով» անունով) եւ Շումերից Արատտա եւս կգնային ջրային ճանապարհով, սակայն ջրային ճանապարհը միակողմանի էր: Ուրուկից հյուսիս՝ մինչեւ Հայկական Տավրոսի լեռներն ամենաբարձր կետը չի անցնում 1000 մետրից, իսկ Արատտան վիպերգում հիշատակվում է որպես բարձր լեռնային երկիր: Նշանակում է՝ Արատտան գտնվել է Հայկական Տավրոսի շրջանում: Այդ շրջանից Եփրատով դեպի Միջագետք ջրային միակողմանի ճանապարհի մասին հիշատակում է նաեւ Հերոդոտոսը:

բ. Շումերից Արատտա տանող ցամաքային ճանապարհներից մեկը, համաձայն «Լուգալբանդան եւ Խուտում լեռը» վիպերգի, անցնում էր Խուտումով: Խուտումը խոտիների երկրի անունն է եւ տեղադրվում է Վանա լճից հարավ-արեւելք: Արատտա երկրի տեղորոշման նպատակով՝ շարունակելով Շումեր-Խուտում գիծը, դուրս ենք գալիս Վանա լճի ավազան. կրկին Հայկական լեռնաշխարհ:

գ. «Էնմերքարը եւ Արատտայի գերագույն քուրմը» վիպերգում Արատտան կոչվում է «սուրբ օրեքների երկիր»: «Գիլգամեշը եւ անմահ-

ների երկիրը» վիպերգում «անմահների երկիր» գնալու համար որպես ճանապարհացույց արեւի աստվածը Գիլգամեշին տալիս է «դեպի Արատտա ճանապարհը ցույց տվող» յոթ մոզական էակ, որից հետեւում է, որ «անմահների երկիրը» Արատտան է: Աքադական «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպում Գիլգամեշը հասնում է ջրհեղեղից հետո անմահություն ստացածների երկիր («անմահների երկիր»), որի ճանապարհին հաղթահարում է Մաշու լեռները: Ջրհեղեղից փրկված Ուտնափիշտիմը պատմում է, որ երբ նրա նավը կանգ առավ Նիցիր լեռան վրա, եւ նա խնկարկում ու զոհաբերություն կատարեց, աստվածները ժողովի հավաքվեցին այդտեղ եւ որոշեցին անմահություն շնորհել ջրհեղեղից փրկվածներին, իսկ մարդկությանը՝ կյանք: Ք.ա. 24-23-րդ դդ. թվագրվող շումերա-աքադական մի քարտեզի վրա պահպանվել է «Աստվածների ժողովի լեռ (երկիր)» տեղանունը եւ այն համապատասխանում է Եփրատի ու Տիգրիսի ակունքների շրջանում գտնվող լեռնային երկրին՝ Հայաստանին: Նշենք, որ Աստվածաշնչում եւս ջրհեղեղից փրկվածների նավը կանգ է առել Հայկական լեռնաշխարհում՝ «Արարատ/դ լեռների վրա»: Իսկ «անմահների երկիր» ճանապարհին հանդիպող Մաշու լեռները համադրելի են հունական եւ հայկական աղբյուրներում հանդիպող Մասիուս կամ Մասիոն լեռների հետ: Այսպիսով, շումերական, աքադական եւ հին եբրայական աղբյուրների տեղեկությունների համադրումը ցույց է տալիս, որ «սուրբ օրեքների» եւ «անմահների» երկիր Արատտան, ջրհեղեղից փրկվածներին ապաստան տված Նիցիր լեռը, Արարատ/դ լեռները եւ «Աստվածների ժողովի լեռը» գտնվում են Եփրատին ու Տիգրիսին ծնունդ տվող լեռներկրում՝ Հայկական լեռնաշխարհում:

Արատտան այլ տարածքներում տեղադրողները բերում են հիմնականում երեք փաստարկ, որոնք հեղինակի կարծիքով, հիմնավոր կովանքներ չեն Արատտա երկրի տեղադրության համար: Դրանք են.

ա. Շումերից Արատտա մեկնող դեսպանի Սուգային եւ Անշան երկրին (Էլամ, հարավ-արեւմտյան Իրան) «խոնարհվելը» «Էնմերքարը եւ Արատտայի գերագույն քուրմը» վիպերգում, ինչը հեղինակի կարծիքով, կապվել է ոչ թե ճանապարհի ուղղության, այլ Ուրուկի հովանավոր Ինաննա աստվածուհու պաշտամունքի հետ: Հեղինակն իր այդ կարծիքի հաստատումն է համարում նույն վիպերգում հիշվող Ինաննայի պաշտամունքի տաճարի անունը՝ «Անշանի տուն», բացի այդ, Ինաննան Լուսաբեր (Վեներա) մոլորակի՝ «արեւածագի աստղի» աստվածուհին էր, եւ Շումերից դեպի արեւելք տարածվող Էլամական լեռները Շումերում

պետք է կապվեին նրա պաշտամունքի հետ: Ի դեպ, դեսպանն Արատտա էր գնում հենց Ինաննայի խորհրդով:

բ. Լաջվարդ (լագուրիտ) թանկարժեք քարի հիշատակությունը, որի պատճառով Արատտան տեղադրվել է լաջվարդի հանքերով հարուստ կամ նրա տարածման ուղիների վրա գտնվող երկրամասերում: Լաջվարդ եւ լաջվարդին նման թանկարժեք քարեր ու նրանց հանքեր են հիշատակվում նաեւ Հայաստանում, ուստի եւ լաջվարդի հիշատակությունը չի հակասում հեղինակի տեսակետին:

գ. Ք.ա. 714 թվին Սարգոն Բ-ի դեպի Մանա եւ Վանի թագավորություն կատարած արշավանքի ընթացքում Ուրմիա լճի ավազանում Արատտա անունով գետի հիշատակումը: Գետի եւ երկրի անունների նույնությունը կարող է պատահական լինել. երկիրը եւ գետը հիշատակվում են երկու հազարամյակի հեռավորությամբ: 2ի բացառվում, որ Արատտա երկիրն ընդգրկած լինի նաեւ Ուրմիա լճի ավազանը. Ք.ա. 3-րդ հազարամյակում այն Վանա լճի ավազանի եւ Հայկական Տավրոսի հետ մտել է Հայկական լեռնաշխարհի մշակութային գոտու մեջ: Հնարավոր է նաեւ, որ «Արատտա» անվան հայտնվելն այդ շրջանում լինի Արատտայից Ուրմիա լճի ավազան բնակչության մի հատվածի արտագաղթի հետեւաբ:

Հայաստան-Միջագետք բազմադարյան փոխհարաբերությունները հետքեր են թողել դիցաբանության մեջ՝ ծնունդ տալով դիցապատումների, որոնց մեջ առանձնանում է հայկական Արա Գեղեցիկ եւ Ծամիրամ դիցավեպը: Միջագետքի եւ Հայկական լեռնաշխարհի (Շումերի եւ Արատտայի) փոխհարաբերությունների արտահայտությունն է նաեւ շումերական Դումուզի եւ Ինաննա աստվածագույզի պատմությունը: Վերոհիշյալ երկու դիցապատումների մեջ էլ Հայկական լեռնաշխարհը (Արատտա, Հայաստան) ներկայացնում է դրական գծերով օժտված արական կերպարը, իսկ Միջագետքը (Շումեր, Ասորեստան)՝ իգական կերպարն՝ օժտված բացասական գծերով: Հեղինակի կարծիքով, այս երկու պատմություններին սյուժետային հիմք եւ սկզբնաղբյուր է հանդիսանում նախքան շումերների նախնիների գաղթը Ք.ա. 6-րդ հազարամյակում Հայկական լեռնաշխարհում եւ Հյուսիսային Միջագետքում ստեղծված մի ավանդություն, որում, հավանաբար, արտացոլվել է միջցեղային ամուսնության սովորույթը: Այդ պատմության շումերական տարբերակը Դումուզի-Ինաննա աստվածագույզի, իսկ ավելի ուշ հայկական տարբերակը՝ Արա Գեղեցիկի եւ Ծամիրամի պատմությունն է:

«Արատտա» անունը շումերերեն չի բացատրվում: Քանի որ Արատտան տեղադրվում է Հայկական լեռնաշխարհում եւ մտել է հնդեւրոպական նախահայրենիքի տարածքաշրջանի մեջ, կարելի է ենթադրել երկրի բնակիչների եւ նրանց երկրանվան հնդեւրոպական ծագում: Թ. Գամկրելիձեն եւ Վ. Իվանովը հնարավոր են համարում Արատտա անվան ծագումը հնդեւրոպական «գետ, ջրեր» արմատից: Հեղինակին ավելի համոզիչ է թվում Հ. Մարտիրոսյանի բացատրությունը, որի համաձայն այդ անվան հիմքում ընկած է հնդեւրոպական «սուրբ օրենք» արմատը: Ըստ հեղինակի նույն արմատից են ծագում Ուրարտու, Արարատոդ եւ այլ աշխարհագրական անունները:

Արատտայում առաջնակարգ դեր էր խաղում քրմական դասը: Երկրի ճակատագրին վերաբերող կարեւոր հարցերի լուծման համար գումարվել է ավագների ժողով: Պետական տնտեսության կառավարման գործում քիչ նշանակություն չեն ունեցել վերակացուներն ու հարկահանները: Արատտայում հիշվում է արքունի շտեմարան: Տնտեսության զարգացման գործում կարեւոր է եղել ձիերի ընտելացումն ու օգտագործումը (ձիերի առաջին հիշատակումը սեպագիր բնագրերում) եւ ապրանքափոխանակային հարաբերությունները. արատտացիներն արտահանում էին մետաղներ, շինարարական եւ թանկարժեք քարեր ու ներմուծում երկրագործական մշակույթներ, գինի եւ այլն:

Ամեն մի ժողովուրդ ունեցել է իր դիցարանը, նրանց հետ կապված հավատալիքները: Արատտացիների հովանավոր աստվածը եղել է Դումուզին (հմմտ. հայկական Արա Գեղեցիկի հետ), նրա քույրը, որի անունը նշանակել է «երկնային խաղողի վազ», հանդես է գալիս իբրեւ բարու մարմնավորում եւ կրում «իմաստունի», «երգասեր», «հմայունի» եւ «տեսանող» մակդիրները: Հայտնի են նաեւ Դումուզիի հայրն ու մայրը: Հայրը շումերական աղբյուրներում հանդես է գալիս որպես ջրերի ու իմաստության աստված, նրա պաշտամունքը կապվում է Հայկական լեռնաշխարհի հետ, իսկ աքաղական աղբյուրները նրան կոչում են Հայա՝ մի անուն, որ նույնանում է լեռնաշխարհի բնիկների՝ հնդեւրոպացի հայերի ինքնանվան հետ:

Հետաքրքիր են դավանանքի որդուն չողջունելու, հարսանյաց ծեսի ժամանակ հարսնացուին սպիտակ զգեստ հագցնելու եւ աչքերը ծարիրով սեւացնելու սովորույթներն արատտացիների մոտ: Նրանց հավատալիքների համաձայն՝ ամեն բան կախված էր աստվածների բարեհաճությունից եւ ամեն մի երկիր, քաղաք եւ անձ ուներ իր գերբնական հովանավորը:

Արատտայի մասին վիպերգերի պահպանած կարեւորագույն տեղեկություններից մեկը Արատտայում գրի գործածության վկայությունն է: Այն էւ Ք.ա. 3-րդ հազարամյակում Հայկական լեռնաշխարհում ինքնուրույն պատկերագրի գործածության փաստը բերում են մեկ եզրակացության՝ Արատտան ունեցել է սեփական գիր:

Ք.ա. 3-րդ հազարամյակում հնագիտական նյութը նույնություն է ցուցաբերում ողջ Հայկական լեռնաշխարհի եւ որոշ հարակից շրջանների տարածքում: Այդ ժամանակաշրջանի հնավայրերի թիվը լեռնաշխարհում 300-ից ավելի է, եւ նրանց բարձր զարգացման հասած մշակույթն իր արժանիքներով համեմատելի է Միջագետքի ու Եգիպտոսի հնագույն մշակույթների հետ: Այդ մշակույթի հետքերը հյուսիսում հասնում են մինչեւ Կուբան եւ Չեչենա-Իգուլեթիա, իսկ հարավում Սիրիա եւ Պաղեստին: Լեռնաշխարհում պաշտամունքային ու կենցաղային իրերի, աշխատանքային գործիքների ու ճարտարապետական կառույցների միակերպությունը վկայում են նրանում ինքնուրույն ու միասնական մշակույթի եւ այդ մշակույթի կրողների ազգակցության մասին, որը գալիս է դեռեւս Ք.ա. 6-5-րդ հազարամյակներից:

Կարելի է ենթադրել, որ շումերական աղբյուրների «Արատտա» անունը տրվել է հնագիտական նյութի հիման վրա հստակ տեղորոշվող եւ աշխարհագրական ամբողջություն կազմող Հայկական լեռնաշխարհի Ք.ա. 3-րդ հազարամյակի մշակութային գոտում: Հօգուտ այս ենթադրության է խոսում այն փաստը, որ միջագետքյան սկզբնաղբյուրներում Հայկական լեռնաշխարհը, սովորաբար, հանդես է գալիս մեկ հավաքական անվամբ՝ Վերին երկիր, Նաիրի, Ուրարտու:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

ԼՀԳ-Լրաբեր հասարակական գիտությունների

ՀԱՊ-Հին Արեւելի պեղիա, Ե., 1982

ՊԲՀ-Պատմա-բանասիրական հանդես

AS-Anatolian Studies

JSC-Journal of Cuneiform Studies

JNES-Journal of New Eastern Studies

АВВИУ - Дьяконов И.М. Ассирио-вавилонские источники по истории Урарту. -

ВДИ, 1951, NN 2-4

ВДИ - Вестник древней истории

КСИА - Краткие сообщения института археологии АН СССР

СА - Советская археология

МНМ - Мифы народов мира

Summary

ARTAK MOVSISIAN

THE ANCIENT STATE IN ARMENIA:

A R A T T A

(28-27 centuries B.C.)

The Sumerian epos, one of the oldest in the world, consists of nine epic songs based on the historical events of the 28-27th centuries B.C. Five of them mention the Aratta land, and present study is devoted to the problems of its location, denomination, origins, state structure, economic and cultural life etc.

In recent times the Aratta land was located by researchers on the territory of Afghanistan or Iran or the Armenian upland. But by the author's view Aratta is to be located in the Armenian Upland as far as:

a) according to the epic song "Enmerkar and Ensuhkesdanna" the road from Aratta to Sumer was flowing by "the river of Uruk". The only river crossing Uruk was Euphrates. The Aratta-Sumer road couldn't have been running through the Persian Gulf, otherwise the Gulf would be reflected on the text (usually the Sumerians referred to the Persian Gulf as to "the Sea of Sunrise" or "the Ever-roaring Sea"). Reciprocally the road from Sumer to Aratta would also be the water one. Nevertheless, it was known as one-way road. To the north from Uruk up to the mountains of Armenian Taurus the highest peak doesn't exceed 1000 metres, while in the epos the Aratta land is mentioned as a mountainous country. Consequently Aratta should be located in the area of the Armenian Taurus from where the one-way river road by Euphrates was beginning up to Mesopotamia as witnessed by Herodotus.

b) according to the epic song "Lugalbanda and the Hurrim Mount" one of the land-roads from Sumer was passing through Hurrim. Hurrim was the name of the Hurrian land and it was located to the south-east of the Van lake. To come upon the Aratta land moving in the direction of Sumer-Hurrim we pass through the basin of the Van lake, that means again the Armenian Upland.

c) in the epic song "Enmerkar and the Lord of Aratta" this land is recorded as "the land of sacred laws/rituals". In the song "Gilgamesh and the Land of Living" the god of the sun Utu, helping Gilgamesh to find "the Land of Living" ("The Land of Immortals") presents him seven magic creatures (amulets) "which would show the way to Aratta". Thus we may draw a conclusion that Aratta represents "the Land of Living".

In the Akkadian epos of Gilgamesh the hero reaches the land of people, who were granted immortality after the Deluge ("the Land of Immortals") and on

his way to it he overcomes the Masu mountains. Utnapishtim, a survivor of the Deluge, tells how his boat pulled in to the top of the Nisir mount. When he incensed up and made sacrifices, Gods hold a council there and decided to grant immortality to the survivors of the flood and also to present life to the rest of humanity. On a Sumerian-Akkadian map dated as contemporary to Sargon of Akkad (24-23 ce. B.C.), there is a geographical name preserved as "Mountain of Gods' Council". And it must be corresponded to the mountainous land which has given birth to the Euphrates and Tigris, otherwise to Armenia. In the Bible the survivors' boat had also pulled in to the Armenian Upland, "to the Ararat/d mountains". And as to the Masu mountains which were placed on the way to "the Land of Living", they can be compared with Masius or Masion mountains recorded in Greek and Armenian sources as desposed to the south of Armenian Taurus. Generalising all above mentioned and comparing the information from Sumerian, Akkadian and Hebrew sources, we may conclude that "the Land of Sacred Laws" and "the Land of Living" Aratta, the mount Nisir, mountains Ararat/d and "the Mountain of Gods' Council" must have been located in the Armenian Upland. From the author's point of view those who locate Aratta in other places lack cogent arguments and convincing proofs for the desposition of Aratta. The name of Aratta has no ethimology in Sumerian language. Since it was desposed in the Armenian Uplund and belonged to the Indo-European premotherland, one can presume that its inhabitants were Indo-European by origin, and the name of the land has also Indo-European roots. Th. Gamkrelidzee and V. Ivanov consider that the name "Aratta" has an Indo-European origin and descents from the appropriate root "Waters, River". H. Martirosian's opinion seems more plausible to the author, according to which the origin of the name is Indo-European and means "Sacred Laws" (compare Aratta's epithet "the Land of Sacred Laws"). The author considers that the same root turns up in the names Urartu, Ararat/d, Kardui.

The age-long relationship between Armenia and Mesopotamia are traceable in mythology, giving birth to various epic tales and legends. In the present study the author tries to show that the Sumerian epic tale "Dumuzi and Inanna" and the Armenian "Ara the Beautiful and Shamiram" have the same conceptional and fabulous sources, that is a tale created in Armenia and Northern Mesopotamia in the 6-th millenium B. C., before the migration of Sumerian ancestors. In the tale the tradition of intertribe marriages is reflected. On the basis of Sumerian sources the author has made a preliminary attempt to reconstruct the inherited part of the Arattian mythology. There is also an analysis of traditions and beliefs of Arattians.

Despite the poor factual material the state structure and economy of Aratta are elucidated as much as possible. There are serious arguments to believe that Aratta had its own alphabet. An archeological survey of the 3-rd millenium Armenia is enclosed.

ДРЕВНЕЙШЕЕ ГОСУДАРСТВО В АРМЕНИИ. АРАТТА (28-27-ые вв. до р.Х.)

Древнейший в мире шумерский героический эпос состоит из девяти эпических песен, в основе которых лежат исторические события 28-27-ых вв. до р. Х. В пяти из них упоминается страна Аратта, проблеме местоположения которой, установлению этимологии ее названия, а также вопросам государственной структуры, хозяйственной и духовной жизни данной страны посвящена настоящая работа. До сих пор Аратта располагалась на территориях Афганистана, Ирана и Армянского нагорья. Автор данной работы помещает Аратту в Армянском нагорье исходя из следующего:

а) Согласно эпической песне "Энмеркар и Энсухкешданна" из Аратты в Шумер на кораблях поплыли по "реке Урука". Единственная река, протекающая через Урук, Евфрат. Дорога Аратта-Шумер не могла пролегать через Персидский залив, иначе в тексте упоминался бы залив (Персидский залив шумерами обычно назывался "Море восхода солнца" или "Вечно шумящее море") и из Шумера в Аратту тоже поплыли бы по морскому пути, но дорога была односторонней. Севернее Урука до гор Армянского Тавра наивысшая точка не превосходит высоты 1000м., а в эпосе Аратта упоминается как высокогорная страна. Следовательно, Аратта должна находиться в районе Армянского Тавра, откуда начинался односторонний речной путь по Евфрату до Месопотамии, о чем свидетельствует и Геродот.

б) Согласно песне "Лугалбанда и гора Хуррум" одна из сухопутных дорог из Шумера в Аратту проходила через Хуррум. Хуррум - название страны хурритов, которая находилась на юго-востоке от озера Ван. Чтобы найти страну Аратта, продвигаясь по направлению Шумер-Хуррум, выходим в бассейн озера Ван - вновь на Армянское нагорье.

в) В песне "Энмеркар и верховный жрец Аратты" Аратта названа "страной святых обрядов/законов". В песне "Гильгамеш и страна бессмертных", чтобы найти "страну бессмертных" бог солнца Уту подарил Гильгамешу семь магических амулетов "к Аратте путь указующие", из чего следует, что Аратта есть "страна бессмертных". В аккадском эпосе "Гильгамеш" главный герой достигает страны, где живут люди, получившие после потопа бессмертие ("страна бессмертных"), по дороге к которой преодолевает горы Машу. Переживший потоп Утнапиштим

рассказывает, что, когда его ковчег остановился на горе Нисир (Ницир) и он возжег благовоения и принес жертву богам, боги собрались на горе и решили подарить бессмертие пережившим потоп. На шумеро-аккадской карте мира, которая датируется временем Саргона Аккадского (24-23-е вв. до р.Х.), та горная область, откуда берут начало Евфрат и Тигр (т.е. Западная Армения) названа "горой (страной) собрания богов". Согласно Библии ковчег спасавшихся от потопа остановился в Армении ("на горах Арарат/да"). А горы Машу, встретившиеся по дороге к "стране бессмертных", идентичны горам Масиус или Масион (зарегистрированным в греческих и армянских источках), расположенным южнее Армянского Тавра. Таким образом, сопоставление сведений шумерских, аккадских и древнееврейских источников показывает, что "страна святых обрядов/законов" и "страна бессмертных" Аратта, гора Нисир, горы Арарат/д и "гора (страна) собрания богов" располагаются в Армянском нагорье.

Автор считает, что факты, приведенные прежними исследователями для определения местоположения страны Аратта на иных территориях, не являются аргументированным основанием для решения данного вопроса.

Название страны Аратта не имеет объяснения на шумерском языке. Поскольку Аратта помещается в Армянском нагорье и заходит в регион прародины индоевропейцев, можно полагать, что ее жители являются индоевропейцами по происхождению и название страны также имеет индоевропейское происхождение. Т. Гамкрелидзе и Вяч. Иванов считают возможным происхождение названия "Аратта" от индоевропейского корня "вода, река". Не отрицая эту версию, автор более вероятным считает точку зрения Р. Мартиросяна, согласно которой в основе названия лежит индоевропейский корень "святой закон" (ср. эпитет Аратты - "Страна святых обрядов/законов"). По мнению автора данной работы тот же корень имеется в названиях Урарту, Арарат/д, Карду и других географических именах. Многовековые отношения между Арменией и Месопотамией оставили следы в мифических сказаниях этого региона. В работе сделана попытка показать, что шумерское сказание "Думузи и Инанна" и армянское "Ара Гекецик(Прекрасный) и Шамирам" имеют единый сюжетно - концептуальный первоисточник-предание, созданное в Армении и Северной Месопотамии до переселения предков шумеров в 6-ом тыс. до р.Х. По всей вероятности в нем получил отражение обычай межплеменных бракосочетаний. На основе шумерских первоисточников в работе сделана предварительная попытка восстановить мифологию. Книга также содержит в себе верования и обычаи жителей Аратты.

В пределах возможности рассмотрены вопросы государственной и хозяйственной структуры страны Аратта. Имеются серьезные основания для предположения о существовании письменности в Аратте. В конце работы дается общий археологический обзор Армении 3-го тыс. до р.Х.

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	- - - - -	3
Սկզբնաղբյուրներ եւ ժամանակագրություն	- - - - -	5
Արատտա երկրի տեղադրությունը	- - - - -	10
Արատտան՝ շումերների աչքերով	- - - - -	24
Արատտա, Ուրարտու, Արարատ/դ եւ այլ անունների մասին	- -	29
Շումեր-Արատտա հարաբերությունների արտահայտությունը դիցաբանության մեջ	- - - - -	33
Պաշտամունքը, հավատալիքները եւ սովորույթները Արատտայում	-	48
Արատտայի պետական կառուցվածքն ու ֆրմությունը	- - - - -	53
Արատտայի տնտեսությունն ու ապրանքափոխանակային հարաբերությունները	- - - - -	57
Արատտայում գրի գոյության հարցը	- - - - -	60
Հայկական լեռնաշխարհը Ք. ա. 3-րդ հազարամյակում		
ըստ հնագիտության տվյալների	- - - - -	63
Ամփոփում	- - - - -	68
Համառոտագրությունների ցանկ	- - - - -	72
Summary	- - - - -	73
Резюме	- - - - -	75

«ԴԵՊԻ ԵՐԿԻՐ»

Մատենաշարով լույս են տեսել

ԱՐԱՐԸ

(Մահվան հիսնամյակի առթիվ)

ՍԱՐՎԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ.

«ԳԵՏԱՇԵՆ»

ԱԹՈՒՐ ՍԿՐՏՉԵԱՆ

**«ԻՆՉ Է ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԵԼ
ՀԱԴՈՒԹՈՒՄ»**

ԳԷՈՐԳ ԽՈՒԴԻՆԵԱՆ

«Հ.Յ.Դ. ԱՌԱՋԻՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎՐԸ»

РУБЕН.

**"Организация А. Р.
Дашнакцутюн"**

НЖДЕ.

**"Открытые письма
армянской интеллигенции"**

«ԴԵՊԻ ԵՐԿԻՐ»

Մատենաշարով լույս կտեսնեն

«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ»

(Անհայտ գրողի օրագիրը)

ԴՈՒՍԱՆ

«ՆԱԽԱԳԻԾ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ»

ՆԺԴԵՀ

«ԺՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ»

СИМОН ВРАЦЯН

**"Армения между большевистским
молотом и турецкой наковальней"**

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ
Հնագույն պետությունը Հայաստանում
Ա Ր Ա Տ Տ Ա

ARTAK MOVSISIAN
The ancient state in Armenia:
A R A T T A

АРТАК МОВСИСЯН
Древнейшее государство в Армении:
A R A T T A

Ստորագրված է տպագրության 20.08.92 թ.: Չափեր՝ 60 x 84 1/16:
Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Տպագրական 5 մամուլ = 4,65 պայմ. տպ. մամուլի:
Տպաքանակ՝ 5000: Պատվեր՝ 267: Գինը՝ պայմանագրային:

«Միջայել Վարանդեան» հ/պ ձեռնարկություն,
Երեւան, Շոպրոնի փողոց, թիվ 21: